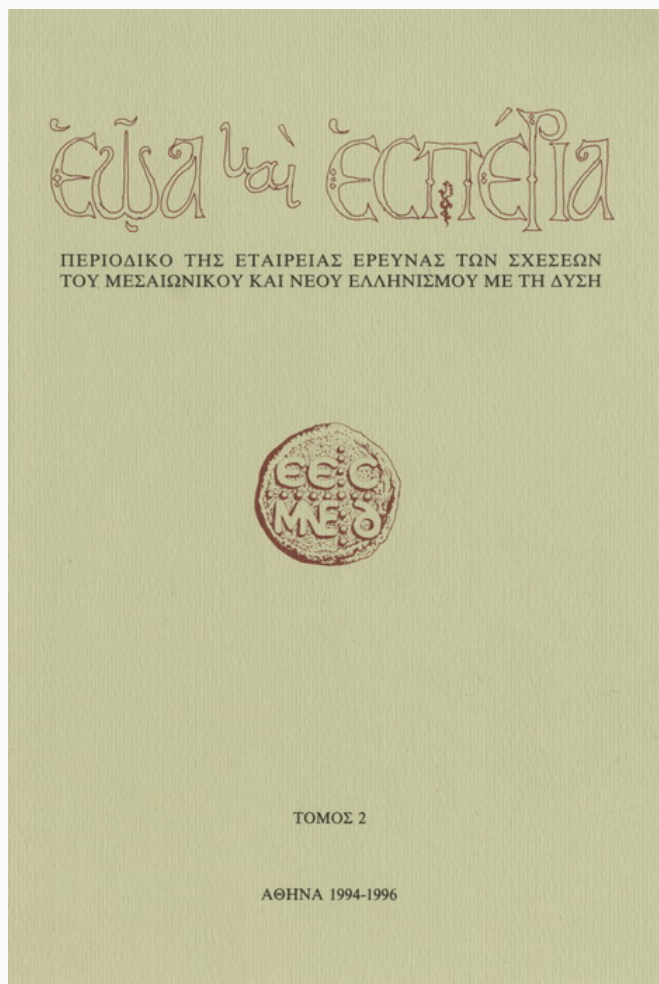

Eoa kai Esperia

Vol 2 (1996)

ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗ ΣΤΟΙΧΕΙΩΔΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΗΝ ΚΕΡΚΥΡΑ ΤΟΝ 16ο ΑΙΩΝΑ

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΖΑΡΙΔΗ

doi: [10.12681/eoaesperia.32](https://doi.org/10.12681/eoaesperia.32)

To cite this article:

ΖΑΡΙΔΗ Κ. (1996). ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗ ΣΤΟΙΧΕΙΩΔΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΗΝ ΚΕΡΚΥΡΑ ΤΟΝ 16ο ΑΙΩΝΑ. *Eoa Kai Esperia*, 2, 110–134. <https://doi.org/10.12681/eoaesperia.32>

ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗ ΣΤΟΙΧΕΙΩΔΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΗΝ ΚΕΡΚΥΡΑ ΤΟΝ 16ο ΑΙΩΝΑ

Ο ρόλος που διαδραμάτισε η ιδιωτική εκπαίδευση στην πνευματική ζωή της Κέρκυρας την εποχή της Βενετοκρατίας, αποτελεί συχνή αναφορά όλων των ιστορικών ερευνών που ασχολούνται με το θέμα της παιδείας - με την ευρύτερη έννοια του όρου - στο νησί¹.

Παρ' όλη όμως τη συχνότητα των αναφορών αυτών και τη μελέτη του θέματος υπάρχουν πηγές που παραμένουν στο μεγαλύτερο βαθμό άγνωστες και αδιερεύνητες. Μια τέτοια περίπτωση συνιστούν τα σχετικά έγγραφα του Ιστορικού Αρχείου Κερκύρας², των οποίων τα στοιχεία αφενός προσεπιμαρτυρούν στις πληροφορίες ότι κατά τη διάρκεια του 16ου αιώνα στην Κέρκυρα, όπως και σε άλλες βενετοκρατούμενες περιοχές³,

1. Αναφέρω ενδεικτικά Μ. ΠΑΡΑΝΙΚΑΣ, Σχεδιάσμα περί της εν τῷ ἑλληνικῷ ἔθνει καταστάσεως τῶν γραμμάτων ἀπὸ ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1453 μ.Χ.) μέχρι τῶν ἀρχῶν τῆς ἐνεστώσης (18') ἑκατονταετηρίδος, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1867, σ. 138 - 139· Α. Μ. ΙΔΡΩΜΕΝΟΣ, Περί τῆς ἐν ταῖς Ἰονίοις νήσοις ἐκπαιδεύσεως ἀπὸ τῆς εἰς τοὺς Ἑνετοὺς ὑποταγῆς μέχρι τῆς Ἑθνικῆς αὐτῶν ἀποκαταστάσεως 1386 - 1864, Ἑπτανήσων Ἡμερολόγιον Η' (1874) 202· ΣΠ. ΔΕ ΒΙΑΖΗΣ, Ἡ ἐκπαίδευσις ἐν Ἑπτανήσῳ 1386 - 1864, Ἑθνικὴ Ἀγωγή, τεύχ. 1, ἐν Ἀθήναις 1904, 10 - 11· Γ. ΖΩΡΑΣ, Ἡ ἱστορία καὶ ἡ κοινωνικὴ καὶ πνευματικὴ κατάστασις ἐν Ἑπτανήσῳ (ἀπὸ Ἑνετοκρατίας μέχρι σήμερον), Ἑλληνικὴ Δημοουργία 12 (1953), τεύχ. 135, 334· ΣΠ. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Περί τῆς ἐκπαιδεύσεως ἐν Ἑπτανήσῳ (1453 - 1864), Κερκυραϊκά Χρονικά 5 (1956) 9, 12· Γ. ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, Τα Ἑπτάνησα στὶς ἀρχὰς τοῦ 16ου αἰῶνα, Κερκυραϊκά Χρονικά 19 (1974) 69 - 70· Ε. ΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ - ΣΙΣΙΛΙΑΝΟΥ, Ἡ ἐπτανήσιακὴ παιδεία στα χρόνια τῆς ξενοκρατίας, Κερκυραϊκά Χρονικά 15 (1970) 102 - 104.
2. Σχετικὸ ἐγγράφον ἀπὸ το Ἱστορικὸν Ἀρχεῖον Κερκύρας (στο ἐξῆς ΙΑΚ) ἔχει δημοσιευτεῖ ἀπὸ τὴν ΤΑΤΙΑΝΑ ΜΑΡΚΑΚΗ σὲ μελέτῃ τῆς με τίτλον Παιδεία, στὸν τόμον *Venetiae quasi alterum Byzantium, Ὅψεις τῆς ἱστορίας τοῦ Βενετοκρατούμενου Ἑλληνισμοῦ, Ἀρχαιακὰ τεκμήρια*, Ἐπιστημονικὴ Διευθύνση Χρῦσα Μαλτέζου, Ἀθήνα 1993, Ἰδρυμα Ἑλληνικοῦ Πολιτισμοῦ, σ. 357 - 417 καὶ ἐγγρ. 20, σ. 417 (στο ἐξῆς ΜΑΡΚΑΚΗ). Στὸ ἐγγράφον αὐτὸ θα αναφερθῶμε στὴ συνέχεια προκειμένου νὰ τεκμηριώσουμε ἢ νὰ συσχετίσουμε πληροφορίες κατὰ τὸν σχολιασμὸ τῶν ἐγγράφων μας.
3. Βλ. Θ. ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, Διδασκαλικὲς καὶ βιβλιογραφικὲς συμβάσεις στὴ βενετοκρατούμενη Κρήτῃ, *Κρητολογία*, τεύχ. 10 - 11 (1980) 231 - 256. Τὴν ὑπάρξιν δασκάλων στὴν Κρήτῃ, ποὺ γινώριζαν τόσο τὰ ἑλληνικὰ ὅσο καὶ τὰ λατινικά, ἀποκαλύπτουν ἐπίσης ομοιότυπα

επικρατούσε η ιδιωτική εκπαίδευση, η οποία παρείχε κατά κύριο λόγο στοιχειώδη μόρφωση, και αφετέρου πληροφορούν για τους συντελεστές του «σχολείου» της εποχής, δηλ. τους δασκάλους, τους μαθητές και τα μαθήματα. Συγκεκριμένα παρέχουν ειδήσεις για πρόσωπα που χρημάτισαν δάσκαλοι σε ορισμένες περιοχές του νησιού κατά τη διάρκεια του 16ου αιώνα, για τους μαθητές που μαθήτευσαν κοντά τους, τον χαρακτήρα της εκπαίδευσης, τις αμοιβές των δασκάλων καθώς και τις υποχρεώσεις του μαθητή και του δασκάλου κατά τη διάρκεια των σπουδών.

Με εξαίρεση το δημόσιο σχολείο, το οποίο άρχισε να λειτουργεί από το 1546⁴, ίσως όμως και από το 1535⁵, με ορισμένες παύσεις⁶, το εκπαιδευτικό έργο στο νησί χωρίς να είναι οργανωμένο και συστηματοποιημένο επιτελείτο κατά κύριο λόγο από ιδιώτες δασκάλους κληρικούς ή λαϊκούς με χαμηλό μορφωτικό επίπεδο⁷, οι οποίοι διδασκαν ανάγνωση, γραφή και αριθμητική.

Το παραπάνω δημόσιο σχολείο παρείχε, όπως υποστηρίζεται⁸, και αυτό γνώσεις στοιχειώδους επιπέδου, μολονότι σ' αυτό δίδαξαν γνωστοί κερκυραίοι λόγιοι όπως ο Αλέξιος Ραρτούρος, ο Τζώρτζης Έπαρχος⁹

έγγραφα του 14ου αιώνα. Βλ. Α. PERTUSI, Leonzio Pilato a Creta del 1358 - 1359. Scuole e cultura a Creta durante il secolo XIV, *Κρητικά Χρονικά* 15 - 16 Β' (1961 - 1962) 363 - 381. Πλήρη ενημέρωση για το θέμα της παιδείας στη βενετοκρατούμενη Κρήτη παρέχει ο Ν. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ, Η παιδεία κατά την Βενετοκρατία, Κρήτη Ιστορία και Πολιτισμός, τόμ. Β', Κρήτη 1988, σ. 165 - 195, ιδιαίτερα σ. 179 - 182.

4. Βλ. Κ. SATHAS, Documents inédits relatifs à l' Histoire de la Grèce au Moyen Age, Paris 1880 - 1883, σ. 281 και Aug. Levi, Venezia, Corfu et il Levante, relazione storico - archivistica, τ. Ι, Venezia 1907, σ. 41.

5. Η άποψη εκφράζεται από τον ΣΠ. ΘΕΟΤΟΚΗ (ό.π., σ. 12) με το επιχείρημα ότι από τη χρονιά αυτή αρχίζει ο κατάλογος με τα ονόματα των διδασκάλων του δημόσιου σχολείου της Κέρκυρας. Βλ. τον σχετικό κατάλογο του Α. ΒΡΟΚΙΝΗ, Έργα Βιογραφικά Σχεδάρια, τεύχ. Α' και Β', *Κερκυραϊκά Χρονικά* 16 (1972) 263.

6. Στον παραπάνω κατάλογο του Βροκίνη υπάρχουν κενά μέχρι και 15 χρόνια (π.χ. 30 Δεκεμβρίου 1559 - 8 Νοεμβρίου 1574), γεγονός που δημιουργεί την πεποίθηση ότι το σχολείο τα διαστήματα αυτά δεν λειτούργησε. Η πεποίθηση αυτή ενισχύεται και από αρχειακές μαρτυρίες, σύμφωνα με τις οποίες το σχολείο πράγματι κινδύνεψε να αναστείλει τη λειτουργία του τα χρόνια 1572, 1573, επειδή δεν υπήρχαν χρήματα να πληρωθεί ο δάσκαλος. Βλ. Κ. ΖΑΡΙΔΗ, Ο Μέγας Πρωτοπαπός Κερκύρας Αλέξιος Ραρτούρος, Λόγιος του 16ου αι. (1504 - 1574), Κέρκυρα 1995, σ. 87 και σημ. 228, 229.

7. Για την απαιδευσία του κλήρου αναφέρω ενδεικτικά Ν. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ, ό.π., σ. 185 - 186, Γ. ΚΑΡΑΣ, Οι θετικές επιστήμες στον ελληνικό χώρο (15ος - 19ος αιώνας), Αθήνα 1991, σ. 28 - 30.

8. Βλ. ΣΠ. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, ό.π., σ. 12.

9. Βλ. τον κατάλογο του ΒΡΟΚΙΝΗ (ό.π., σ. 263). Για τα δύο πρόσωπα βλ. αντίστοιχα Κ. ΖΑΡΙΔΗ, ό.π., σ. 73, 87 - 88, Ε. ΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ - ΣΙΣΙΛΙΑΝΟΥ, Αντώνιος ο Έπαρχος.

κ.ά. Το στοιχείο αυτό καθώς και η μνεία ότι στο συγκεκριμένο σχολείο διδάσκονταν εκκλησιαστική μουσική και κήρυγμα¹⁰ με κάνει να υποθέσω ότι το δημόσιο σχολείο της Κέρκυρας λειτούργησε παράλληλα και ως εκπαιδευτήριο κάποιας παραπάνω μόρφωσης για λίγους ίσως μαθητές, για όσους δηλαδή ήθελαν να ιερωθούν, οπότε εκτός από τις στοιχειώδεις γραμματικές γνώσεις που ήταν απαραίτητες, διδάσκονταν κηρυκτική και ψαλτική, εφόσον βέβαια υπήρχε η ανάλογη επίδοση και έφεση από τον μαθητή. Πάντως το δημόσιο σχολείο της Κέρκυρας, όποια φήμη κι αν απέκτησε, την χρωστά προφανώς κατά πολύ στους λόγιους δασκάλους που δίδαξαν σ' αυτό.

Η μόρφωση που προσφερόταν στους νέους, οι οποίοι προέρχονταν από οικογένειες ευγενών και εύπορων αστών του νησιού, ήταν και αυτή ιδιωτική, όμως διαφορετική από εκείνη των νέων κατώτερης κοινωνικής προέλευσης¹¹. Ο νεαρός ευγενής Κερκυραίος της εποχής, προκειμένου να αποκτήσει ανάλογο μορφωτικό επίπεδο με τον επικυρίαρχο, δεν περιόριζοταν στην εκμάθηση της ανάγνωσης, της γραφής και της αριθμητικής. Η οικογένειά του του εξασφάλιζε τη δυνατότητα να διδαχτεί και άλλα μαθήματα όπως ρητορική, ποίηση, μαθηματικά¹², αρχαία κλασικά και πατερικά κείμενα και μουσική, ο δε ιδιωτικός του δάσκαλος, είτε ως οικοδιδάσκαλος, είτε ως δάσκαλος μικρού ιδιωτικού σχολείου, ανήκε προφανώς στον κύκλο εκείνο των λογίων, οι οποίοι, όπως είναι γνωστό, εκτός από την ποικίλη πνευματική δράση, είχαν αναπτύξει και πλούσια εκπαιδευτική δραστηριότητα στο νησί δημιουργώντας κατά καιρούς πνευματικές εστίες με ευρεία, ορισμένες φορές, απήχηση¹³.

Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι η μερίδα αυτή των ευγενών Κερκυραίων εκπροσωπούσε το νησί στο πανεπιστήμιο της Πάντοβα και στα άλλα

⁹ Ένας Κερκυραίος Ουμανιστής του 16ου αιώνα, Αθήνα 1978, σ. 78 - 79.

10. Βλ. ΣΠ. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, ό.π., σ. 13.

11. Βλ. ΣΠ. ΓΑΣΠΑΡΙΝΑΤΟΣ, 'Η βενετοκρατία εις τήν 'Επτάνησον, *Κερκυραϊκά Χρονικά* 15 (1970) 87 - 88.

12. Η έννοια των μαθηματικών αυτή την εποχή εντάσσεται στη γενικότερη μαθηματική συλλογιστική της εποχής που εξυπηρετούσε πρωτοβάθμιες ανάγκες της μαθηματικής παιδείας και σκέψης. Βλ. Γ. ΚΑΡΑΣ, Γλυζώνιος (ή Γλυζούνιος ή Γλυτζούνιος) Μανουήλ (1530 - 1596) ή το πρώτο νεοελληνικό μαθηματικό βιβλίο, *Ο Φυσικός Κόσμος* 81 (1982) 10 - 12. Ο ΙΔΙΟΣ, Οι θετικές επιστήμες..., ό.π., σ. 50 - 51. Ορισμένοι μορφωμένοι της Κρήτης αυτή την εποχή προβάλλουν έντονα την ανάγκη οι νέοι να μαθαίνουν μαθηματικά καθώς και τη σημασία τους στην καθημερινή πράξη. Βλ. Ν. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ, ό.π., σ. 182.

13. Βλ. σχετικά Χ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, Ο ελληνισμός κατά την πρώτη Τουρκοκρατία (1453 - 1669), Θεσσαλονίκη 1980, σ. 162 - 163.

ιταλικά πανεπιστήμια, στέλνοντας εκεί σπουδαστές¹⁴.

Οι νέοι της μεσαίας κοινωνικής τάξης και του λαού, της πόλης και της υπαίθρου, περιορίζονταν στις διδακτικές υπηρεσίες που αναλάμβαναν να τους προσφέρουν οι ιδιώτες γραμματοδιδάσκαλοι της περιοχής τους. Ωστόσο τα στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας δεν είναι ικανά ώστε να μπορούμε να εξαγάγουμε συμπεράσματα για το πόσο αυτοί ήταν δυσεύρετοι ή όχι κατά την εποχή για την οποία μιλάμε.

Τα οκτώ έγγραφα που δημοσιεύονται στην εργασία αυτή, προέρχονται από τα συμβολαιογραφικά κατάστιχα διαφόρων συμβολαιογράφων που έδρευαν τόσο στην πόλη της Κέρκυρας όσο και σε ορισμένες περιοχές του βορείου και νοτίου συγκροτήματος του νησιού. Ο εντοπισμός τους έγινε κατά τη διάρκεια αρχειακών μου ερευνών και δεν αποκλείεται να υπάρχουν και άλλα παρόμοια έγγραφα σε διάφορα κατάστιχα της ίδιας σειράς, τα οποία αν έβγαιναν στο φως θα διεύρυναν τις γνώσεις μας για το θέμα. Τα εν λόγω έγγραφα είναι συμβάσεις μαθητείας και ανήκουν και αυτές στο σύνολο εκείνων από τις οποίες έχουν αντληθεί στοιχεία, από τα πλέον διαφωτιστικά ίσως, για την εκπαίδευση άλλων βενετοκρατούμενων περιοχών. Οι ιδιωτικές αυτές συμφωνίες που συνομολογούνταν για να καθορίσουν βασικά την αμοιβή του δασκάλου παράλληλα με το εκπαιδευτικό πρόγραμμα, θα πρέπει, σύμφωνα με τον Ν. Παναγιωτάκη, μέσα στις μικρές κοινωνίες όπου οι γνωριμίες ήταν άμεσες να μη γίνονταν πάντοτε γραπτώς με αποτέλεσμα πολλές από αυτές να παραμείνουν άγνωστες¹⁵.

Χρονολογικά, τα έγγραφά μας καλύπτουν αρκετές δεκαετίες του 16ου αι. και περιλαμβάνονται στα εξής κατάστιχα: το πρώτο σ' εκείνα του συμβολαιογράφου της πόλης της Κέρκυρας Πέτρου Αγαπητού¹⁶, το δεύτερο στις πράξεις του συμβολαιογράφου επίσης της πόλης Κέρκυρας Δημητρίου Παντοβάν¹⁷, το τρίτο, το τέταρτο και το πέμπτο στα κατάστιχα των νοταρίων

14. Βλ. Γ. ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, Οι βενετοκρατούμενες Ελληνικές Χώρες μεταξύ του δευτέρου και του τρίτου Τουρκοβενετικού πολέμου (1503 - 1537), Ιωάννινα 1974, σ. 71 - 72, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

15. Πρβλ. Ν. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ, ό.π., σ. 166. Αν όμως πράγματι συνέβαινε κάτι τέτοιο η αναφορά του Α. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΥ (Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, τ. Β', Θεσσαλονίκη 1964, σ. 252 - 253) ότι ο αριθμός των μαθητών δεν ξεπερνούσε, ολόκληρο τον 16ο αιώνα τους πενήντα, δεν πρέπει να ισχύει τουλάχιστον για τα βενετοκρατούμενα μέρη, ή ακόμη για μαθητές που μαθήτευαν σε ιδιωτικούς δασκάλους.

16. Βλ. ΙΑΚ, Διάφοροι Συμβολαιογράφοι (στο εξής Δ.Σ.), φάκ. 4, υποφ. 7 (Πέτρος Αγαπητός), φ. 89^ν.

17. Βλ. ΙΑΚ, Not. Demetrio Padovan, φάκ. Π. 14, φ. 113^ν.

Λευκίμης Δημητρίου και Κωνσταντίνου Μοναστηριώτη¹⁸, το έκτο στις πράξεις του συμβολαιογράφου της Λευκίμης Βασιλείου Βλάση¹⁹ και τα δύο τελευταία σ' εκείνες του νοταρίου του χωριού των Πάγων Εμμανουήλ Συναδινού²⁰.

Υπάρχουν ακόμη δύο σχετικά έγγραφα, τα οποία δεν εκδίδω, επειδή είναι πανομοιότυπα με το εκδιδόμενο εδώ έγγραφο 3. Συντάχτηκαν και τα δύο από τον ίδιο νοτάριο, την ίδια ημέρα με το έγγραφο 3 (29 Μαρτίου 1554) και είναι καταχωρισμένα μετά από αυτό στο εν λόγω κατάστιχο²¹. Φυσικά τα πρόσωπα των συμβάσεων αυτών είναι διαφορετικά, παραμένουν ωστόσο ο ίδιος δάσκαλος, ο Θεόδωρος Ζμώλης ή Ζμώλης²² και οι ίδιοι όροι συμφωνίας. Πατέρας του μαθητή Αντωνίου, στο πρώτο από τα δύο αυτά έγγραφα, εμφανίζεται ο Δημήτριος Παπαβλασόπουλος²³, ενώ στο δεύτερο ο Νικόλαος ή Νίκος Κουρής και ο γιος του Αρσένιος. Μάρτυρες αναφέρονται στο πρώτο οι Αντώνιος Παντής και Καλοϊωάννης Μπάρδης, στο δεύτερο ο Νικόλαος Κοντομάρης και ο Καλοϊωάννης Μπαλομένος. Τα αναφερόμενα πρόσωπα εμφανίζονται σε πολλές πράξεις του συμβολαιογραφικού καταστίχου Μ. 225 του ΙΑΚ, άλλοτε ως συμβαλλόμενοι άλλοτε ως απλοί μάρτυρες, γεγονός που καταδεικνύει ότι ζούσαν σ' αυτή την περιοχή. Εμφανίζονται συχνότερα ανάμεσα στα έτη 1545 - 1565, και

18. Πρόκειται για τον φάκελο της σειράς *Συμβολαιογραφικά* με ένδειξη Μ. 225 του ΙΑΚ, όπου έχουν συσταχθεί κατάστιχα των δύο συνεπώνυμων νοταρίων. Αποτελείται από 1059 αριθμημένα φύλλα και οι πράξεις των δύο συμβολαιογράφων είναι ανακατωμένες, χωρίς χρονολογική σειρά (βλ. στο εξώφυλλο του φακέλου *confusi assieme contratti e testamenti dal 1511 al 1587*). Εκείνο που διαπιστώνεται και ευκαιριακά το παραθέτω, είναι ότι οι πράξεις του Κωνσταντίνου είναι πολύ λίγες συγκριτικά με εκείνες του Δημητρίου, πιο ορθογραφημένες, καλλιγραφημένες, υπογεγραμμένες (π.χ. φ. 386^{r-v}) και έχουν χρονολογηθεί οι περισσότερες πριν το 1535. Ο Δημήτριος αναφέρεται ως ιερέας, είναι ανορθόγραφος (η ίδια λέξη με διάφορες γραφές, μη τήρηση κανόνων τονισμού κ.λπ.). Τα έγγραφα υπ' αριθ. 3, 4, 5, που δημοσιεύονται εδώ, τα εντάσσω στις πράξεις του με βάση κυρίως τον γραφικό του χαρακτήρα παρά με βάση τα χαρακτηριστικά που προανέφερα, μολονότι κι αυτά είναι καθοριστικά.

19. ΙΑΚ, Not. Basilio Vlasi, φάκ. Β. 94. Ο νοτάριος έδρευε στο χωριό Άγιοι Θεόδωροι της Λευκίμης, η δράση του όμως απλωνόταν στην ευρύτερη περιοχή. Ο φάκελος έχει αριθμηση πολύ κακή αναγράφονται σε κάθε φύλλο έως και τρεις διαφορετικές αριθμήσεις, χωρίς συνέχεια, με παραλείψεις κ.λπ. Διατηρώ την αλφαριθμητική αριθμηση μολονότι είναι και αυτή ανεξέλεγκτη. Οι πράξεις καλύπτουν τα χρόνια 1558 έως 1575 και ο χαρακτήρας τους είναι ο γνωστός των δικαιοπρακτικών εγγράφων.

20. ΙΑΚ, Δ.Σ., φάκ. 1, υποφ. 7 (Εμμανουήλ Συναδινός), φ. 3^v.

21. ΙΑΚ, Not. Demetrio e Constantino Monastiriotti, φάκ. Μ. 225, φ. 474^{r-v}.

22. Γι' αυτόν βλ. παρακάτω σ. 118 κ.ε.

23. Γι' αυτόν βλ. παρακάτω σημ. 62.

από ό,τι μπορώ να συμπεράνω από τις διάσπαρτες ειδήσεις των εγγράφων, που αφορούν αγοραπωλησίες, πληρεξούσια, προικοσύμφωνα, διαθήκες κ.λπ., οι περισσότεροι ήταν γεωργοί ή τεχνίτες, κάτοχοι περιορισμένων περιουσιακών στοιχείων (ελαιοδένδρων, κήπων ή χωραφιών). Ο Νικόλαος Κουρής συγκεκριμένα, κατοικούσε στους Στανουπουλάδες, ήταν γιος του Φιλίππου και πατέρας όχι μόνο του Αρσενίου αλλά και των Φίλου, Ρεμούντας και Ζαμπέτας. Ήταν γεωργός και καλλιεργούσε ελαιοδένδρα στην τοποθεσία Δοκανάρι της περιοχής των Αγίων Θεοδώρων στη Λευκίμη²⁴. Σώζεται η διαθήκη της συζύγου του Ελένης²⁵. Συνεπώνυμα πρόσωπα, προφανώς μέλη της ίδιας οικογένειας, αναφέρω, παραπέμποντας δειγματοληπτικά, τον Σταμάτιο, αδελφό του Νικολάου, και τη σύζυγό του Ευθυμία²⁶, τον Ανδρέα²⁷, τον Καλοϊωάννη και τη σύζυγό του Μάρω²⁸, τον ιερέα Νικόλαο του ποτέ Παύλου²⁹, τον Κωνσταντίνο³⁰, και τον Στέλιο, ναυτικό³¹. Για τον Αντώνιο Παντή θα αναφερθούμε στη συνέχεια³². Ο Νικόλαος Κοντομάρης γνωρίζουμε ότι ήταν γεωργός και κατοικούσε επίσης στους Στανουπουλάδες³³. Με την ιδιότητα του γεωργού νοίκιασε, σε μορφή *συγκράτειας*³⁴, χωράφι από τον *πριόρη τῆς Ἀνουντζιάτας φρά Πελεγρή*³⁵. Για τον Καλοϊωάννη Μπάρδη γνωρίζουμε ότι ήταν και αυτός γεωργός και σύζυγος της Μάρως, κόρης του ποτέ Καλοϊωάννη Χιοναδίτη³⁶. Το 1555 (11 Φεβρουαρίου) ο Ανδρέας Μπουρλιόν, *δεκάνος τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας τῆς Κέρκυρας πάκτωσε*³⁷ ένα χωράφι στον Μπάρδη με τον

24. ΙΑΚ, Not. Demetrio e Constantino Monastirioti, φάκ. Μ. 225, φ. 472^r, 1544, 25 Φεβρουαρίου, φ. 1044^v, 1557, 1 Απριλίου.

25. ΙΑΚ, ό.π., φ. 279^r, 1556, 29 Φεβρουαρίου.

26. ΙΑΚ, ό.π., φ. 444^r, 1555, 14 Φεβρουαρίου.

27. ΙΑΚ, ό.π., φ. 1020^r, 1565, 25 Αυγούστου.

28. ΙΑΚ, ό.π., φ. 443^v, 1555, 13 Ιανουαρίου, φ. 297^r, 1556, 21 Μαΐου, φ. 281^r, 1556, 2 Μαρτίου, φ. 39^{r-v}, 1565, 2 Μαρτίου, κ.ά.

29. ΙΑΚ, ό.π., φ. 147^r, 1551, 21 Μαΐου.

30. ΙΑΚ, ό.π., φ. 274^r, 1556, 7 Φεβρουαρίου.

31. ΙΑΚ, Not. Basilio Vlassi, φάκ. Β. 94, ροη^r, 1564, 3 Οκτωβρίου.

32. Βλ. παρακάτω, σημ. 62.

33. ΙΑΚ, Not. Demetrio e Constantino Monastirioti, φάκ. Μ. 225, φ. 274^v, 1556, 16 Φεβρουαρίου.

34. Με τον όρο δηλώνεται ότι η αγροληψία ήταν διαρκής. Πρόκειται για το αντίθετο της πρόσκαιρης αγροληψίας (= *κανισκεψία*). Βλ. σχετικά ΣΠ. ΑΣΔΡΑΧΑΣ, Φεουδαλική πρόσοδος και γαιοπρόσοδος στην Κέρκυρα την εποχή της Βενετικής κυριαρχίας, *Τα Ιστορικά* 4 (1985) 376.

35. ΙΑΚ, Not. Demetrio e Constantino Monastirioti, φάκ. Μ. 225, φ. 316^v, 1559, 10 Οκτωβρίου.

36. ΙΑΚ, ό.π., φ. 289^r, 1556, 10 Απριλίου.

37. Με τον όρο δηλώνεται η ενοικίαση αγροτικού κτήματος με την παροχή στον μισθωτή ποσοστού από τα προϊόντα.

όρο να δίνει, κάθε 31 Αυγούστου, 7 άσπρα³⁸. Ο Καλοϊωάννης Μπαλομένος αποτελούσε μέλος μιας συντροφιάς τεχνιτών με πρωτομάστορα τον Στυλιανό Μοσχόπουλο. Το έγγραφο, από το οποίο αντλώ την πληροφορία, παρέχει ενδιαφέροντα στοιχεία για τους όρους εργασίας, αμοιβής, κ.λπ., προκειμένου να κατασκευαστεί ένα καμίνι, εδώ συγκεκριμένα στο Μαντούκι, με ιδιοκτήτη τον ευγενή Τζουάννη Καπέλο³⁹.

Τα εκδιδόμενα εδώ έγγραφα χρονολογούνται αντίστοιχα στα έτη 1514, 1545, 1554, 1555, 1556, 1562 ενώ τα δύο τελευταία στο 1593. Το πρώτο από τα τελευταία απέχει 80 χρόνια, όπως παρατηρείται, όμως δεν σημειώνονται μεταβολές ως προς τον τύπο τους⁴⁰. Οι χρονολογίες αυτές, όπως και εκείνη του 1575 που ανήκει στο έγγραφο που έχει δημοσιευτεί από την Τ. Μαρκάκη⁴¹, αποδεικνύουν ότι καθ' όλη τη διάρκεια του 16ου αιώνα λειτουργούσαν στο νησί ιδιωτικά εκπαιδευτήρια ή παραδίδονταν ιδιωτικά μαθήματα στοιχειώδους εκπαίδευσης.

Στις επόμενες συμβάσεις μαθητείας τα ρήματα που χρησιμοποιούνται για να δηλωθεί ακριβώς η συγκεκριμένη συμβασιακή πράξη, είναι τα «μαθητεύειν» και «μανθάνειν».

Ως δάσκαλοι αντίστοιχα στις δύο πρώτες τάξεις αναφέρονται οι Μιχελής Μάντης και Μπένος Αρκαδιώτης, στις δύο επόμενες ο ιερέας Θεόδωρος Ζμώλης ή Ζμώλης, στην πέμπτη ο ιερομόναχος Γρηγόριος Χάμαλης, στην έκτη ο ιερέας Καλοϊωάννης Κουλούρης και στις δύο τελευταίες ο Κούμης Παγιατάκης⁴². Ο πρώτος δηλώνεται ως γραφέας, πράγμα που σημαίνει ότι χρησιμοποιούσε και επαγγελματικά τη γνώση της γραφής, είτε ως βιβλιογράφος είτε ως γραφέας. Το φαινόμενο δεν είναι σπάνιο, αφού απαντά και σε άλλες παρόμοιες νοταριακές πράξεις, δηλ. βιβλιογράφοι να εκτελούν ταυτόχρονα χρέη δασκάλου⁴³. Μάλλον πρέπει να θεωρηθεί φυσικό το φαινόμενο αυτό, μια που η σπάνις μορφωμένων κατά την εποχή που μιλάμε ήταν γεγονός, ο γνώστης συνεπώς γραφής και προφανώς στοιχειωδών γνώσεων ήταν σε θέση να διδάσκει

38. ΙΑΚ, Not. Demetrio e Constantino Monastiriotti, φάκ. Μ. 225, φ. 448^r.

39. ΙΑΚ, ό.π., φ. 445^r, 1555, 27 Ιανουαρίου.

40. Πρβλ. Θ. ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, ό.π., σ. 235.

41. Βλ. παραπάνω σ. 110 και σημ. 2.

42. Για τον δάσκαλο όπως απεικονίζεται στα κείμενα της κρητικής λογοτεχνίας της ακμής βλ. Τ. ΜΑΡΚΟΜΙΧΕΛΑΚΗ, Η παιδεία στη βενετοκρατούμενη Κρήτη (Το πρόσωπο του δασκάλου μέσα από τα λογοτεχνικά κείμενα της εποχής), *Παλίμψηστον* 3 (1986), τεύχ. 3, 109 - 115.

43. Βλ. Θ. ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, ό.π., σ. 235 και έγγρ. 1.

τα στοιχειώδη γράμματα, τα κοινώς «κολυβογράμματα»⁴⁴, στις μικρές κοινωνίες, οι οποίες ενδεχομένως, από κάποια χρονική στιγμή και μετά, ζητούσαν τις υπηρεσίες του.

Στο σημείο αυτό, κάνοντας μια μικρή παρένθεση, θα αναφερθώ στην ύπαρξη διδασκαλισμών στην Κέρκυρα τον 16ο αι. Αναζητώντας στο ΙΑΚ στοιχεία για θέματα ιστορικού ενδιαφέροντος, εντόπισα μία περίπτωση Κερκυραίας διδασκάλισσας. Πρόκειται για *τὴν κυρὰ δασκάλα τὴν πρεσβυτέρα τοῦ ποτὲ παπᾶ κύρ Βασιλείου Παγιατάκη*. Το συγκεκριμένο έγγραφο, που χρονολογείται στο 1593 (22 Μαΐου)⁴⁵, δεν μας διαφωτίζει όσον αφορά την ιδιότητα αυτή. Η πρεσβυτέρα απλώς δηλώνεται ως το ένα από τα δύο συμβαλλόμενα πρόσωπα της πράξης, η οποία αφορά, την παραχώρηση από την ίδια ενός χωραφιού στον *κύρ Θεωρί Παγιατάκη*, προφανώς συγγενή του αποβίωσαντος συζύγου της. Επειδή όλα τα πρόσωπα με το επώνυμο Παγιατάκης απαντούν στο ίδιο χωριό, τους Πάγους, εκείνο που θα μπορούσε εδώ να επισημανθεί είναι ότι η συγκεκριμένη δασκάλα ανήκε πιθανόν στην ίδια οικογένεια, άρα, αν όντως έτσι είχε το πράγμα, πέρα από σύζυγος του ιερέα Βασιλείου Παγιατάκη ήταν και συγγενής του Κούμη Παγιατάκη, του δασκάλου δηλ. των δύο τελευταίων δημοσιευόμενων εδώ εγγράφων. Αυτό βέβαια δεν μπορεί να καθορίσει με βεβαιότητα το κίνητρο για την ιδιότητά της ως δασκάλας. Η οικογενειακή παράδοση και η καθημερινή επαφή με πρόσωπα που ανήκαν σε «εγγράμματο» περιβάλλον, πέρα φυσικά από οποιαδήποτε προσωπική της φιλομάθεια, μπορεί να ήταν σημαντικοί λόγοι για να αποκτήσει την απαιτούμενη μόρφωση ώστε να μπορεί να διδάσκει, όχι όμως και οι μοναδικοί. Πολύ πιθανόν η παραπάνω πρεσβυτέρα να είχε μάθει τα γράμματα ως παιδί και όχι από το σύζυγό της ή τους «μορφωμένους» του οικογενειακού περιβάλλοντος του τελευταίου.

Σύμφωνα με τον Θ. Δετοράκη, οι διδασκάλισσες που αναφέρονται κατά την ίδια ή λίγο μεταγενέστερη περίοδο στην Κρήτη⁴⁶ ήταν μοναχές και δίδασκαν στα γυναικεία μοναστήρια. Για την Κέρκυρα δεν μπορώ να ισχυριστώ κάτι ανάλογο ελλείψει στοιχείων. Εξίσου πιθανόν ωστόσο είναι η *κυρὰ δασκάλα* του εγγράφου μας, χήρα πλέον, να δίδασκε ως μοναχή τα στοιχειώδη γράμματα σε κάποιο γυναικείο μοναστήρι, καθώς επίσης και ως ιδιωτική δασκάλα να παρείχε τις στοιχειώδεις γνώσεις σε

44. Πρβλ. ΤΡ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΑΔΗΣ, 'Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας (έλληνικά σχολεία από της 'Αλώσεως μέχρι Καποδιστρίου), τ. Α', έν 'Αθήναις 1936, σ. 92 και σημ. 2.

45. ΙΑΚ, Δ.Σ., φάκ. 1, υποφ. 7 (Εμμανουήλ Συναδινός), φ. 4^ο.

46. Βλ. Θ. ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, ό.π., σ. 234 - 235.

νεαρά κορίτσια. Ο τρόπος αυτός της εκπαίδευσης των κοριτσιών, όταν και όποτε υπήρχε ενδιαφέρον, πρέπει να ήταν ο μοναδικός, μάλιστα σε περιοχές απομακρυσμένες όπως αυτή στην οποία αναφερόμαστε. Οι νεαρές μαθήτριες, εξάλλου, πιθανόν να θεωρούνταν κοινωνικά ευνοημένες μια που η παροχή μιας τέτοιας «πολυτέλειας» δεν αποτελούσε συχνό φαινόμενο⁴⁷. Αυτό γίνεται φανερό από τις γνωστές διδασκαλικές συμβάσεις, όπου ως μαθητές εμφανίζονται μόνο αγόρια.

Πάντως από την αναγραφή των ιδιοτήτων της Παγιατάκη στο σχετικό έγγραφο διαφαίνεται η εκτίμηση του συμβολαιογράφου στη διδακτική της ικανότητα, αφού πρώτα αναφέρεται σ' αυτή⁴⁸. Η ίδια εκτίμηση και υπόληψη πιστεύω ότι θα της αποδιδόταν και από την κοινωνία του τόπου της.

Δεν έχω πληροφορίες για όλους τους δασκάλους των εγγράφων μας. Όσα αρχειακά στοιχεία αντλούνται σποραδικά για ορισμένους από αυτούς, κυρίως σχετικά με την οικογενειακή τους κατάσταση και τις διάφορες ασχολίες τους, θα τα παραθέσω συνοπτικά, προκειμένου να σχηματιστεί κάποια εικόνα για τα πρόσωπα και να διαγραφεί αδρά το κοινωνικό πλαίσιο, στο οποίο ανήκαν.

Ο παπά Θεόδωρος Ζμώηλης ή Ζμώλης —το επώνυμο εμφανίζεται και με τους δύο τύπους γραφής— ήταν γιος του Νικολάου και της Σοφίας, αδελφός δε των Καλοϊωάννη, Στυλιανού, Γεωργίου και Κωνσταντίνου, και κατοικούσε στο χωριό Στανοπουλάδες⁴⁹. Αποτελούσε μέλος της δια-

47. Σύμφωνα με τον Ν. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗ (ό.π., σ. 181), η έκταση της εκπαίδευσης των γυναικών την ίδια εποχή στην Κρήτη ήταν περιορισμένη. Ο Χ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ (Ο Ελληνισμός κατά την πρώτη Τουρκοκρατία..., ό.π., σ. 165) αναφέρει ότι το πρώτο σχολείο θηλέων στον ελληνικό χώρο θεωρείται ότι λειτούργησε στη Χίο και ήταν για καλόγριες.

48. Πρβλ.: *ή κυρά δασκάλα ή πρεσβυτέρα*.

49. ΙΑΚ, Not. Demetrio e Constantino Monastirioti, φάκ. 225, φ. 223^v, 1550, 25 Ιανουαρίου, φ. 395^v, 1553, 25 Ιανουαρίου, φ. 1041^r, 1557, 9 Μαρτίου, κ.ά. Συγγενείς του προφανώς ήταν ο Μιχαήλ Ζμώλης *του ποτέ παπᾶ Ἰωάννη* από το χωριό Στανοπουλάδες (ό.π., φ. 394^r, 1532, *εσχάτη* Νοεμβρίου), ο Μάρκος, επίσης από το ίδιο χωριό (ό.π., φ. 286^r, 1556, 16 Μαρτίου η διαθήκη του, φ. 292^v-293^r, 1556, 7 Μαΐου), ο Νικολός (ό.π., φ. 465^{r-v}, 1553, 15 Δεκεμβρίου, φ. 284^v, 1556, 15 Μαρτίου) και *ο δσιώτατος και τιμιώτατος κίρ Νικόδημος κατά κόσμον Ζμωήλης*, που ιερουργούσε και διαχειριζόταν τη μονή του Σωτήρος, στο χωριό Βουνιό (ό.π., φ. 313^{r-v}, 1569, 29 Αυγούστου, *ἀβεντάριο* του ναού). Το παραπάνω χωριό βρισκόταν κοντά στους Στανοπουλάδες και σήμερα θεωρείται εκλείψαν (βλ. Χ. ΚΟΛΛΑΣ, Χώρος και πληθυσμός της Κέρκυρας του 17ου αι. Τοπωνύμια - Οικισμοί - Δημογραφικά στοιχεία, Κέρκυρα 1988, σ. 41 - 42). Η μονή του Σωτήρος, για την οποία γίνεται λόγος στο παραπάνω αρχειακό έγγραφο, πρέπει πιθανότατα να ταυτίζεται με τη μονή του Σωτήρος, που αναφέρεται ως μετόχι του Αγίου Νικολάου

χειριστικής επιτροπής της μονής του Αγίου Νικολάου στο ίδιο χωριό, η οποία αναφέρεται *εἰς τὴν Τράπεζα*⁵⁰, και της οποίας κτήτωρ φέρεται ο Καλοϊωάννης Κουρής⁵¹. Ήταν παντρεμένος με κόρη του ιερέα Αρσενίου Καποκαβάδη, επωνύμου πολύ συχνά αναφερόμενου στο νοταριακό αυτό κατάστιχο την εποχή που μιλάμε, άρα ντόπιου.

Για τον ιερομόναχο Γρηγόριο Χάμαλη, τον δάσκαλο του πέμπτου εγγράφου, γνωρίζουμε ότι ήταν ηγούμενος της μονής της *Κοκκινάδας*⁵², στους Αγίους Θεοδώρους της Λευκίμης. Με την ιδιότητα αυτή απαντά σε πολλά έγγραφα περίπου από το 1545 ως το 1560, κυρίως ως μισθωτής περιουσιακών στοιχείων της μονής⁵³. Παράλληλα προς τα ιερατικά του καθήκοντα επιτελούσε και το έργο του δασκάλου στα παιδιά της γύρω περιοχής, προφανώς μέσα στον χώρο της ίδιας της μονής.

Το ίδιο μπορεί να λεχθεί και για τον δάσκαλο και ιερέα Καλοϊωάννη Κουλούρη, που κι αυτός ήταν ιερουργός και διαχειριστής μονής, του Αγίου Αθανασίου, στο ίδιο χωριό, όπου άλλωστε κατοικούσε⁵⁴. Εμφανίζεται μέχρι το 1570 περίπου σε συμφωνητικά κυρίως έγγραφα μαζί με πρόσωπα που κατοικούσαν, όπως προκύπτει από τη συχνότητα με την οποία απαντούν στα έγγραφα, στην ίδια περιοχή⁵⁵.

στην Τράπεζα (βλ. σχετικά παρακάτω τη σημ. 50) και που τον 18ο αι. (6 Απριλίου 1753), κατά την επιθεώρηση και απογραφή του Μεγάλου Πρωτοπαπά Σπυρίδωνα Βούλγαρη, βρέθηκε σχεδόν καταστραμμένη. Βλ. Δ. ΚΑΠΑΔΟΧΟΣ, *Ναοί και Μοναστήρια Κερκύρας - Παζών και Οθωνών στα μέσα του ΙΗ' αιώνα* (σύμφωνα με ανέκδοτα έγγραφα του Ιστορικού Αρχείου Κέρκυρας), Αθήνα 1994, σ. 113 - 114.

50. ΙΑΚ, Not. Demetrio e Constantino Monastiriotti, φάκ. Μ. 225, φ. 709^ν, 1542, 14 Νοεμβρίου. Στην απογραφή του 1753, η μονή του Αγίου Νικολάου στην Τράπεζα αναφέρεται ότι είναι *jus patronatu* (ιδιοκτησίας) *τοῦ παπᾶ Χάνδρου Σμοίλη και ἀδελφοσύνης του* (βλ. Δ. ΚΑΠΑΔΟΧΟΣ, *ό.π.*, σ. 113).

51. Γι' αυτόν βλ. παραπάνω σ. 114.

52. Η μονή της Κοκκινάδας υπάρχει δύο αιώνες αργότερα, σύμφωνα με την προαναφερόμενη απογραφή του 1753, με όλα σχεδόν τα σκεύη της και είναι *ιδιοκτησίας τῆς ἐμπαρουνίας Δονά - Μινότο και ἄλλων διαφόρων* (βλ. Δ. ΚΑΠΑΔΟΧΟΣ, *ό.π.*, σ. 114).

53. ΙΑΚ, π.χ., Not. Demetrio e Constantino Monastiriotti, φάκ. Μ. 225, φ. 320^ν, 322^ν-324^ν, 1550, 25 Δεκεμβρίου - 1551, 27 Ιανουαρίου, φ. 314^ν-^ν, 1549, 3 - 22 Σεπτεμβρίου, κ.ά.

54. ΙΑΚ, Not. Basilio Vlasi, φάκ. Β. 94, φ. πβ', 1561, 7 Μαρτίου, φ. *τιε'*, 1569, 18 Δεκεμβρίου. Ο ναός του Αγίου Αθανασίου καταγράφεται από τον ΣΠ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟ, *Ίστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κερκύρας ἀπὸ τῆς συστάσεως αὐτῆς μέχρι τοῦ νῦν, ἐν Κερκύρᾳ 1920*, σ. 225.

55. Το 1561 (17 Μαρτίου) νοικιάζει ένα χωράφι στους Δήμο Μοναστηριώτη και Ανδρέα Παπαδόπουλο (ΙΑΚ, *ό.π.*, φάκ. Β. 94, φ. πβ'), ενώ το 1565 (21 Οκτωβρίου), συμφωνεί με τον *μισθικό Βέλα Μπάβαση* να του φυλάξει 78 *κεφάλια* ζώα για έξι χρόνια (ΙΑΚ, Not. Demetrio e Constantino Monastiriotti, φάκ. Μ. 225, φ. 208^ν). Συνεπώνυμα πρόσωπα, των

Ο Κούμης Παγιατάκης ανήκε, πιθανότατα, στην οικογένεια Παγιατάκη, της οποίας διάφορα μέλη⁵⁶ εμφανίζονται στα κατάστιχα του νοταρίου Συναδινού, και η οποία, όπως αποδεικνύεται, ήταν γηγενής και από τις πρόκριτες του χωριού των Πάγων⁵⁷.

Από την έκθεση των παραπάνω στοιχείων προκύπτει ότι στην Κέρκυρα οι ιδιώτες δάσκαλοι, κοσμικοί ή ιερωμένοι, προέρχονταν από όλα τα κοινωνικά στρώματα και επιτελούσαν το έργο τους παράλληλα με τις καθημερινές τους ασχολίες, αγροτικές κατά κύριο λόγο. Η Εκκλησία, όπως είναι γνωστό, ήταν μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης, ο μοναδικός σχεδόν πνευματικός φορέας στον, υπό καθεστώς δουλείας, ελληνισμό. Η παρουσία λοιπόν εγγραμμάτων ατόμων σε διάφορες περιοχές μαρτυρεί ως ένα βαθμό ή τη σύνδεσή τους με αυτή ή την προέλευσή τους από αυτή. Έτσι οι δάσκαλοι, αφού προέρχονταν από τον ίδιο χώρο, ακολουθούσαν, τουλάχιστον στο πρωτοβάθμιο στάδιο της εκπαίδευσης, τη χριστιανική παράδοση⁵⁸. Φυσικά οι περισσότεροι από αυτούς στερούνταν θεολογικής κατάρτισης⁵⁹ και οι γνώσεις τους είχαν κενά, ωστόσο μέσα

οποίων η καταγωγή εντοπίζεται στην περιοχή της Λευκίμης (συγκεκριμένα στους Αγίους Αναργύρους και στο χωριό Μελήκια), είναι πιθανότατα συγγενείς του. Αναφέρω τον Γεώργιο [IAK, Not. Basilio Vlási, φάκ. Β. 94, φ. σια', 1566, 20 Ιανουαρίου], τον Στυλιανό (Not. Basilio Vlasi, φάκ. Β. 94, φ. σλα', 1566, 6 Απριλίου), τον Μιχαήλ (Not. Basilio Vlasi, φάκ. Β. 94, φ. σια', 1566, 21 Ιανουαρίου) και τον ιερέα Θεόδωρο, κτήτορα της μονής της Ευαγγελίστριας στη Λευκίμη (IAK, Not. Basilio Vlasi, φάκ. Β. 94, φ. τγγ'-τνο', 1572, 10 Φεβρουαρίου).

56. Σημειώνω τους αδελφούς Μάρκο και Γεώργιο [IAK, Δ. Σ. φάκ. 1, υποφ. 7 (Εμμανουήλ Συναδινός), φ. 2r, 1591, 14 Ιανουαρίου], τον Κούμη και τον Τζώρτζη (βλ. έγγρ. 3 και 4), τον ιερέα Βασίλειο και τον Θεοδωρή [IAK, Δ. Σ., φάκ. 1, υποφ. 7 (Εμμανουήλ Συναδινός), φ. 4f, 1593, 22 Μαΐου], τον Νικολό και τη σύζυγό του Μαρίνα, τον Στάθη, τον Λουκά, και τον Βιενιό [IAK, Δ. Σ., φάκ. 1, υποφ. 7 (Εμμανουήλ Συναδινός), φ. 9v-10r, 1593, 20 Νοεμβρίου].

57. Η οικογένεια Παγιατάκη, όπως και οι οικογένειες των Λαβουτή, Ρομιού, Πάγκα, ήταν από τις πρόκριτες του χωριού των Πάγων (στο έγγραφο απαντά ως *Μπαγών*), αφού αυτές εμφανίζονται να διαχειρίζονται τα κοινά. Συγκεκριμένα στις 20 Νοεμβρίου 1593, αποφασίζουν και ορίζουν διαχειριστή της μονής της Υπεραγίας Θεοτόκου του χωριού τους τον Κούμη Παγιατάκη, με την υποχρέωση να ιεουργεί, να ψάλλει και να δίνει στη μονή ένα χρυσό τζεκίνι [IAK, Δ. Σ., φάκ. 1, υποφ. 7 (Εμμανουήλ Συναδινός), φ. 9v-10r]. Συνδεδεμένη η μονή με το όνομα της οικογένειας εμφανίζεται 161 χρόνια αργότερα, δηλ. το 1754, οπότε κομεσάριος και εφημέριος δηλώνονται αντίστοιχα οι Φελίτζες και Σταμάτιος Παγιατάκης (βλ. Δ. ΚΑΠΑΔΟΧΟΣ, ό.π., σ. 226). Το γεγονός επιβεβαιώνει την από τον 16ο αιώνα ύπαρξη της μονής, αλλά συνάμα τη διατήρηση της επιτροπείας της από την ίδια οικογένεια.

58. Βλ. Μ. ΠΑΡΑΝΙΚΑΣ, ό.π., σ. 204.

59. Θα μπορούσε εδώ να αναφερθεί ο κερκυραίος ιερομόναχος Ιωαννίκιος Καρτάνος, ο

στο σκοτάδι της αμάθειας που χαρακτήριζε γενικότερα τους Έλληνες, ιδιαίτερα μέχρι και το τέλος της πρώτης εικοσαετίας του 16ου αι.⁶⁰, οι μορφές των δασκάλων αυτών αποτέλεσαν φωτεινά σημεία στην πνευματική ζωή του τόπου και συνέβαλαν στην προσπάθεια πνευματικής αναγέννησης του έθνους που, από εκείνη την εποχή, άρχισε να εκδηλώνεται. Περιπτώσεις μορφωμένων δασκάλων, ιερωμένων ή λαϊκών, μπορούν να αναζητηθούν στα μεγαλύτερα αστικά κέντρα, όπως π.χ. στην πόλη της Κέρκυρας, όπου οι επιδράσεις και οι επαφές με πνευματικούς κύκλους ήταν αμεσότερες.

Στο πρώτο έγγραφο το πρόσωπο που φέρεται ως κηδεμόνας του, προφανώς, ανήλικου ανεψιού του και μελλοντικού μαθητή Αλοϊσίου, είναι ο παπάς Χρυσάνθος Αρκαδιώτης⁶¹. Στο δεύτερο έγγραφο αντίστοιχα ο Θεοχάρης Μέρφης είναι ο πατέρας του παιδιού - το όνομά του δεν αναφέρεται - που πρόκειται να μαθητεύσει. Στο τρίτο ως κηδεμόνας του μαθητή, του οποίου το όνομα επίσης είναι άδηλο, φέρεται η μητέρα του Κατέρω Καρούκιου⁶². Στο τέταρτο έγγραφο ως κηδεμόνας του παιδιού,

οποίος στο βιβλίο του Άνθος μετέφερε αλλοιωμένα μερικά νοήματα της Αγίας Γραφής, γεγονός που αποδεικνύει τη γλωσσική αλλά και τη θεολογική του «αμάθεια» πράγμα που δεν παραλείπει να σημειώσει έντονα ο πολέμιός του θεολόγος Παχώμιος Ρουσάνος. Βλ. Π. ΖΙΩΓΑΣ, ό.π., σ. 124 - 126.

60. Το χρονικό αυτό όριο τίθεται από τον Ζιώγα και στηρίζεται στο γεγονός ότι μετά το 1520 αναφέρονται οι νέοι προσανατολισμοί για την παιδεία του ελληνισμού, με τις συγγραφικές και εκδοτικές δραστηριότητες των Ελλήνων λογίων και με τις νέες παιδευτικές αντιλήψεις. Βλ. αναλυτικά Π. ΖΙΩΓΑΣ, ό.π., σ. 83 κ.ε.
61. Η συνεπωνυμία του παπά και κηδεμόνα του μαθητή του πρώτου εγγράφου με τον δάσκαλο του δευτέρου, επιβεβαιώνει, ως ένα βαθμό βέβαια, εκείνο που διατυπώσαμε παραπάνω σχετικά με την εκπαίδευση λόγω οικογενειακής παράδοσης. Δεν αποκλείεται, λαμβανομένης υπόψη και της χρονικής απόστασης που χωρίζει τα δύο πρόσωπα, ο δάσκαλος Μπένος Αρκαδιώτης να ήταν άμεσος απόγονος του συνεπόνυμου παπά Χρυσάνθου και αυτός να τον είχε ωθήσει και κατευθύνει στα γράμματα με τον ίδιο τρόπο όπως και τον ανεψιό του Αλοΐσιο (βλ. έγγρ. 1).
62. Η Καρούκιου φέρεται εκλιπούσα το 1556 (5 Φεβρουαρίου) και την κηδεμονία του ίδιου, ίσως, παιδιού της την έχουν οι Αντώνιος Παντής και Δημήτριος Παπαβλασόπουλος (ΙΑΚ, Not. Demetrio e Constantino Monastirioti, φάκ. Μ. 225, φ. 273^ν), πρόσωπα για τα οποία γίνεται λόγος εδώ, σ. 115 και 114 αντίστοιχα. Επιπροσθέτως, για τον τελευταίο, αναφέρουμε ότι ήταν αδελφός του Νικολάου, του Θωμά και του Γεωργίου (ΙΑΚ, Not. Demetrio e Constantino Monastirioti, φάκ. Μ. 225, φ. 394^ν-395^ν), και κτήτορας της μονής των Αγίων Αναργύρων της Λευκίμης (ΙΑΚ, Not. Demetrio e Constantino Monastirioti, φάκ. Μ. 225, φ. 715^ν-716^ν, 1550, 27 Ιανουαρίου). Σε πολλά έγγραφα εμφανίζεται ως κριτής σε υποθέσεις αστικού δικαίου, γεγονός που τον κατατάσσει ανάμεσα στα ευπόληπτα πρόσωπα της περιοχής (ΙΑΚ, Not. Demetrio e Constantino Monastirioti, φάκ. Μ. 225, φ. 1051^ν, 1588, 15 Σεπτεμβρίου). Για τον θεσμό του δημοσίου κριτή βλ. Δ. ΚΑΠΑΔΟΧΟΣ, Η απονομή της δικαιοσύνης στην Κέρκυρα από τους Μεγάλους Πρωτοπαπάδες την ενετική περίοδο (1604 - 1797), Αθήνα 1990, σ. 165 - 171.

ονόματι Ιωάννης, αναφέρεται ο Καλοϊωάννης Κουρής⁶³, που είχε, όπως φαίνεται, αναλάβει την κηδεμονία του μαθητή, μια και ο πατέρας του μνημονεύεται ως εκλιπών (*ποτὲ μαῖστρο Θωμᾶς Παλεοχορήτης*). Στα επόμενα δύο έγγραφα ως πατέρας εμφανίζεται το ίδιο πρόσωπο, δηλ. ο Γεώργιος Μοναστηριώτης⁶⁴. Η μικρή χρονική απόσταση που χωρίζει τα δύο έγγραφα μας επιτρέπει να διατυπώσουμε την υπόθεση ότι πρόκειται για δύο αδέρφια υποψήφιους μαθητές (Νικολός και Κωνσταντής αντίστοιχα), τα οποία ο πατέρας ώθησε στη μόρφωση σε τρυφερή ηλικία. Στο έβδομο έγγραφο ο υποψήφιος μαθητής είναι ενήλικας, αφού φέρεται ως το δεύτερο συμβαλλόμενο μέρος της πράξης, ενώ στο όγδοο και πάλι οι πατέρες των υπό μαθητεία παιδιών *Στάθης Μοραήτης* και *Δήμος Καραμαλής* έρχονται σε συμφωνία με τον διδάσκοντα.

Στις περισσότερες από τις παραπάνω περιπτώσεις ενδιαφέρονται οι ίδιοι οι γονείς των παιδιών για την εκπαίδευσή τους⁶⁵, πράγμα που σημαίνει είτε ότι τα προόριζαν για ιερείς⁶⁶, είτε ότι πράγματι τους ενδιέφερε η παιδεία τους στα πλαίσια μιας γενικότερης αντίληψης⁶⁷, είτε ότι επιθυ-

63. Γι' αυτόν βλ. παραπάνω, σ. 115.

64. Ο Μοναστηριώτης αναφέρεται ως διαχειριστής της μονής του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στο χωριό Μπολιτάδες (ΙΑΚ, Not. Basilio Vlassi, φάκ. Β. 94, φ. στα', 1566, 21 Φεβρουαρίου, φ. σδ', 1565, 16 Σεπτεμβρίου). Μαζί με τους ιερείς Τουμάζο και Μάρκο Μοναστηριώτη τακτοποιούν περιουσιακά τους στοιχεία (χωράφια), στη γύρω περιοχή της μονής, γεγονός που πιστοποιεί την εντοπιότητα της οικογένειας και την μεταξύ τους συγγένεια (ΙΑΚ, π.χ., Not. Basilio Vlassi, φάκ. Β. 94, φ. σμδ', 1567, 2 Μαρτίου, φ. στη', 1569, 22 Μαρτίου). Ο ιερέας Μάρκος στις 10 Σεπτεμβρίου 1570 μνημονεύεται ως έξαρχος της επαρχίας Λευκίμης (Not. Basilio Vlassi, φάκ. Β. 94, φ. τλε').

65. Επίσης στο έγγραφο της Τ. ΜΑΡΚΑΚΗ (σ. 417) ο πατέρας του μαθητή (*μισέρ 'Αντώνης Στατήρης*) είναι ο ένας από τους δύο συμβαλλόμενους.

66. Πρβλ. ΤΡ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας...*, ό.π., σ. 194 και Ν. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ, ό.π., σ. 185.

67. Τον 16ο αιώνα και κυρίως κατά το δεύτερο μισό του, άρχισε να διαδίδεται και να μορφοποιείται η αντίληψη για εκπαιδευτική αφύπνιση του ελληνισμού (βλ. Π. ΖΙΩΓΑΣ, ό.π., σ. 110 κ.ε., Γ. ΚΑΡΑΣ, *Οι θετικές επιστήμες...*, ό.π., σ. 27 κ.ε.). Οι παράγοντες που ευνόησαν, ως γνωστόν, τη διάδοση και εν συνεχεία τη σταδιακή υλοποίηση των νέων πνευματικών στόχων κατ' αρχήν στις βενετικές κτήσεις, όπως στην Κέρκυρα, αργότερα και στον τουρκοκρατούμενο ελληνικό χώρο, ήταν η άνοδος της αστικής τάξης, η ανάπτυξη του εμπορίου, η ευελιξία της πολιτικής της Βενετίας, λόγω του τουρκικού κινδύνου, τόσο στα κοινωνικοοικονομικά όσο και στα θρησκευτικά θέματα, ο επηρεασμός των λογίων από τα επιτεύγματα της Αναγέννησης και κυρίως της τυπογραφίας μέσω της οποίας διαδίδονταν ποικίλα αναγνώσματα, που προκαλούσαν τον κόσμο να τα προσεγγίσει και να τα χαρεί, καθώς και η σημαντική συμβολή του απόδημου ελληνισμού.

μούσαν να αποκτήσουν την ικανότητα να γράφουν και να διαβάζουν, επειδή στο επάγγελμα στο οποίο θα τα εισήγαγαν ή το οποίο θα ακολουθούσαν, η κατοχή γραμματικών γνώσεων ήταν απαραίτητη. Όπως και να έχει πάντως το πράγμα από τις περιπτώσεις αυτές συνάγεται ότι οι γονείς ήταν απλοί άνθρωποι (χειρώννακτες επί το πλείστον)⁶⁸ που, ανεξάρτητα για ποιους λόγους, διέθεταν κάποιο ποσό για τη μόρφωση των παιδιών τους. Στην περίπτωση του ενήλικα μαθητευόμενου Τζόρτζη Παγιατάκη, μοναδική ως τώρα περίπτωση του είδους που γνωρίζουμε (έγγρ. 4), εκεί που εστιάζεται το ενδιαφέρον του έγγραφου, είναι η φράση *ἡγουν νὰ ὕξειρὶ νὰ διαβάζῃ εἰς πᾶσα βιβλίον*⁶⁹. Αν δεν πρόκειται για υποψήφιο διάκονο ή μοναχό, η επιθυμία του να αποκτήσει τη σχετική μόρφωση μπορεί να οφειλόταν στο επάγγελμά του, το οποίο για να είναι αποδοτικότερο προϋπέθετε την ικανότητα της ανάγνωσης.

Όπως είπαμε, εδώ γίνεται λόγος για στοιχειώδη εκπαίδευση, άρα τα μαθήματα που παρέχονταν περιορίζονταν στην εκμάθηση της γραφής και της ανάγνωσης. Πράγματι, τα έγγραφα μαρτυρούν ότι οι στόχοι του εκπαιδευτικού προγράμματος που έπρεπε ο παιδαγωγός να επιτύχει, ήταν στο τέλος της εκπαίδευσης οι μαθητές να γνωρίζουν ανάγνωση και γραφή και να είναι σε θέση να αποστηθίζουν την Οκτώηχο, το Ψαλτήρι, τον Απόστολο και τα «εξάψαλτα»⁷⁰. Προφανώς η διδασκαλία της αριθμητικής,

Επειδή η βιβλιογραφία είναι εκτεταμένη, παραθέτω, δειγματοληπτικά, γενικές βιβλιογραφικές παραπομπές που αφορούν την Κέρκυρα στα παραπάνω θέματα. Βλ. EUG. BACHION, *Il dominio Veneto su Corfu (1386 - 1797)*, Venezia 1956, σ. 100 - 111· ΕΡ. ΛΟΥΝΤΖΗΣ, *Περί της πολιτικής καταστάσεως τῆς Ἑπτανήσου ἐπὶ Ἑνετῶν*, Αθήνα 1969, σ. 116 - 117, 142 - 144, (ανατύπ.)· Α. ΤΣΙΤΣΑΣ, *Ἡ Ἐκκλησία τῆς Κερκύρας κατὰ τὴν Λατινοκρατίαν, 1267 - 1797*, Κέρκυρα 1969, σ. 46 - 47 όπου και βιβλιογραφία· Χ. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, *Επτάνησα, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους*, τ. 10, Αθήνα 1974, σ. 220· Γ. ΧΥΤΗΡΗΣ, *Δομή και λειτουργία της εφτανησιώτικης κοινωνίας (από τον 16ο ως τον 19ο αιώνα)*, *Δελτίον τῆς Ἀναγνωστικῆς Ἑταιρίας Κερκύρας* 12 (1979) 133 - 158· ΑΙΚ. ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ, ΛΟΥΚ. ΔΡΟΥΛΙΑ, ΕΥΡΟ ΛΑΥΤΟΝ, *Το ελληνικό βιβλίο 1476 - 1830*, Αθήνα 1986, *Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος*, σ. 109· Κ. ΖΑΡΙΔΗ, *Ο Μέγας Πρωτοπαπᾶς...*, ό.π., σ. 18 - 27. Πάντως στα έγγραφα μας δεν υπάρχουν νύξεις που να αφήνουν υπόνοιες ότι τα συμβαλλόμενα πρόσωπα αφορμούνταν, για να συνομολογήσουν αυτά τα συμφωνητικά, από ενσυνείδητη προσήλωση στις νέες παιδευτικές ιδέες. Απλώς, με την κατοχή στοιχειωδών γνώσεων, επιδιώκουν να καλύψουν καθημερινές τους ανάγκες.

68. Στο έγγραφο της Τ. ΜΑΡΚΑΚΗ, ο κηδεμόνας του μαθητή δηλώνεται *μισέρ*, γεγονός που υποβάλλει τη σκέψη ότι πρόκειται για ευγενή.

69. Η ίδια φράση υπάρχει και στο έγγραφο που δημοσιεύει η Τ. ΜΑΡΚΑΚΗ, σ. 417 καθώς και εδώ στα έγγρ. 5 και 6.

70. Πρόκειται για τον εξάψαλμο, τους έξι ψαλμούς της ακολουθίας του όρθρου. Βλ. ΩΡΟΛΟΓΙΟΝ ΤΟ ΜΕΓΑ, έκδ. της Αποστολικής Διακονίας της Ελλάδος, Αθήναι 1972, σ. 50 - 56.

για την οποία γίνεται λόγος στο έκτο έγγραφο, αφορούσε στην εκμάθηση των αριθμών και των τεσσάρων αριθμητικών πράξεων. Η Οκτώηχος όπως και το Ψαλτήρι ήταν τα κατ' εξοχήν «σχολικά» βιβλία. Ήδη από τη βυζαντινή εποχή σ' αυτά μάθαιναν συλλαβισμό και ανάγνωση, και αυτό γιατί ήταν περισσότερο ευκολομνημόνευτα και ευχάριστα στους μαθητές⁷¹. Σύμφωνα δε με τον Σκορδέλη *πολυαριθμοτάτην δὲ τάξιν ἀπετέλουν... οἱ τὴν Ὀκτώηχον ἀναγιγνώσκοντες. Οὐδὲν ἴσως βιβλίον ἐπὶ μακρότατον χρόνον ἡξιώθη νὰ περάσῃ ἀπὸ τόσας χεῖρας, ἐφ' ὅσας ἡ Ὀκτώηχος*⁷². Τα αναγνωστικά των αρχαίων μαθητῶν της εποχής ήταν δηλαδή θρησκευτικά βιβλία. Και αυτό εξηγείται αφενός γιατί η εκπαίδευση είχε προσανατολισμό, κατά κανόνα, χριστιανικό και αφετέρου γιατί βιβλία παιδαγωγικού καθαρώς χαρακτήρα, προοριζόμενα για μαθητές, τυπώθηκαν πολύ αργότερα⁷³.

Η πληρωμῆ των δασκάλων, όπως μαρτυρούν τα έγγραφά μας, γινόταν τόσο σε χρήμα⁷⁴ όσο και σε είδος. Το είδος ήταν, σύμφωνα με τα υπ'

71. Βλ. Φ. ΗΛΙΟΥ, Σημειώσεις για τα «τραβήγματα» των ελληνικών βιβλίων τον 16ο αιώνα, *Ελληνικά* 28 (1975) 106, 111 - 117, Χ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, Το ελληνικό βιβλίο κατά την Τουρκοκρατία (1474 - 1820), Θεσσαλονίκη 1981, σ. 30 - 31, 35 - 36, 48, 54, ΑΙΚ. ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ, ΛΟΥΚ. ΔΡΟΥΑΙΑ, ΕΥΡΟ ΛΑΥΤΟΝ, Το ελληνικό βιβλίο..., ό.π., σ. 89 - 91, 95, Γ. ΚΑΡΑΣ, Οι θετικές επιστήμες..., ό.π., σ. 35 - 40.

72. Πρβλ. Γ. ΣΚΟΡΔΕΛΗΣ, Ἡ Ὀκτώηχος καὶ ἡ φυλλάδα τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου ἡ σχολεῖον καὶ λαός, *Παρνασσός* 7 (1883) 197.

73. Μέχρι τον 19ο αιώνα τα λειτουργικά αυτά βιβλία χρησιμοποιούνται ως σχολικά εγχειρίδια. Βλ. Μ. ΓΕΛΕΩΝ, Σχολεῖα καὶ βιβλία κατὰ τὸν ιζ' αἰῶνα, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 8 (1887 - 1888) 310 - 312· Ο ΙΔΙΟΣ, Σχολεῖα καὶ βιβλία κατὰ τὸν ιη' αἰῶνα, ό.π., σ. 337· Φ. ΗΛΙΟΥ, ό.π., σ. 113· Τ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Τό κρυφὸ Σχολεῖο. Παιδεῖα τῶν Ἑλλήνων -ὀργάνωσις αὐτῆς μετὰ τὴν Ἑλῶσιν, *Πελοποννησιακά* 13 (1978 - 1979) 15· Χ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, Το ελληνικό βιβλίο..., ό.π., σ. 30, 48 - 49· Γ. ΚΑΡΑΣ, Οι θετικές επιστήμες..., ό.π., σ. 58 - 60· ΑΓΓ. ΣΚΑΡΒΕΛΗ - ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, Μαθηματάρια των Ελληνικών Σχολείων κατὰ τὴν Τουρκοκρατία, Αθήνα 1993, σ. 198, 222 κ.α. Επίσης σύμφωνα με τὴν ΑΓΓ. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ [Εἰδήσεις περὶ μαθητῶν τῶν ἐλληνικῶν σχολῶν Βλαχίας καὶ Μολδαβίας ἐκ σημειώσεων, χειρογράφων, κωδίκων, *Ἐπετηρίς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 39 - 40 (1972 - 1973) 617 καὶ σημ. 2] ἀκόμη καὶ τὸν 18ο αἰῶνα τόσο τὰ ἐντυπα βιβλία ὅσο καὶ τὰ χειρόγραφα δὲν ἦταν προσιτὰ στοὺς σπουδαστές. Για τὴν παράλληλη χρῆση τοῦ χφ. καὶ τοῦ ἐντύπου βλ. ΤΡ. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ, *Mefiance vis-à-vis du livre imprimé et emploi parallele du manuscrit, Études Balcaniques* 1 (1985) 68 - 74.

74. Εἶναι δύσκολο νὰ συσχετισθοῦν καὶ νὰ ἀντιστοιχηθοῦν οἱ ἀξίες τῶν χρηματικῶν μονάδων ποὺ παρουσιάζονται στὰ ἐγγραφὰ μας, ἐπειδὴ οἱ τιμές τῶν νομισμάτων υφίστανται διαδοχικὲς ἀνατιμήσεις, υποτιμήσεις καὶ ἀναπροσαρμογές σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ αἰῶνα καὶ τὰ ἐγγραφὰ μας ἀπέχουν, ὅπως διαπιστώνει κανεὶς, μεταξύ τῶν χρονικῶν. Πληροφορίες γιὰ τὶς νομισματικὲς μονάδες τῶν ἐγγράφων μας βλ. Κ. ΖΑΡΙΔΗ, Ὁ Κερκυραῖος στιχουργὸς Ἰάκωβος Τριβώλης (Στοιχεῖα ἀπὸ τὸ Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Κερκύρας,

αριθμό 3, 4 και 6, τρία δεκάλιτρα⁷⁵ ή ένα μόδι⁷⁶ σιτάρι το χρόνο, αποδιδόμενο την εποχή του θερισμού (έγγρ. 4: *πᾶσα Ἰούλιον μῆνα*). Ο τρόπος αυτός της πληρωμής εντοπίζεται, τουλάχιστον από τα έγγραφα που έχω υπόψη, στην περιοχή της Λευκίμης, ωστόσο οι διάφορες ενδείξεις βεβαιώνουν ότι δεν πρόκειται για μια τοπική συνήθεια⁷⁷ ή για προτίμηση του ίδιου

1515 - 1546), *Ἐφα καὶ Ἑσπέρια* I (1993) 160 - 165. Τα *τάλαρα*, το νόμισμα της αμοιβής του δασκάλου στο τρίτο ἐδὼ ἐγγράφο, ἀρχισαν προφανῶς να κυκλοφοροῦν στην Κέρκυρα εὐρῶς στα τέλη του 16ου αἰ., ἐφόσον τότε ἀπαντοῦν συχνότερα στα ἀρχαιακά ἐγγράφα, παράλληλα βέβαια με τα ἄλλα γνωστά νομίσματα. Το νόμισμα κόπηκε, ὡς γνωστό, στα τέλη του 15ου αἰ. στη Γερμανία (Σαξωνία) καὶ κυκλοφόρησε σε ολόκληρο τον εὐρωπαϊκὸ χῶρο σε χρυσὸ καὶ ἀργυρο. Βλ. Δ. ΝΙΚΟΛΕΤΟΠΟΥΛΟΣ, Περὶ τοῦ νομίσματος ἐν Ἑλλάδι ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως μέχρι τῆς ἀφίξεως τοῦ Ὁθωνος, Ἀθῆναι 1974, σ. 37· ED. MARTINORI, *La moneta*, Vocabolario generale, Roma 1977, σ. 503 - 508 για ὅλα τα νομίσματα που κυκλοφόρησαν με αὐτὴ την ονομασία ἀπὸ τα τέλη του 15ου αἰ· PH. GRIERSON, *Later Medieval Numismatics* (11th - 16th centuries), *Selected Studies, Variorum Reprints*, London 1979, XVI (The monetary pattern of sixteenth century coinage, σ. 55). Για την κυκλοφορία του στην Κωνσταντινούπολη βλ. Φ. ΜΑΥΡΟΕΙΔΗ, Τα νομίσματα στην Κωνσταντινούπολη τον 16ο αἰῶνα καὶ η *Nazion Veneta*, *Ροδωνιά*, Τιμὴ στον Μ. Ι. Μανούσακα, τ. Β', Ρέθυμνο 1994, σ. 319.

75. Η λίτρα ἦταν για τους βυζαντινοὺς ὅπως καὶ για τους μεταγενέστερους, μονάδα βάρους ἀλλὰ καὶ μονάδα ὄγκου (βλ. E. SCHILBACH, *Byzantinische Metrologie*, München 1970, σ. 172 - 174, ἰδιαίτερα για την Κέρκυρα σ. 222 - 223). Εἰς νομίζω ὅτι υπολογίζεται ὡς μονάδα χωρητικότητας (ὄγκου) καὶ μάλιστα για σιτάρι. Ἰσοδυναμοῦσε με 12 οὐγγιές ἢ με το 1/40 του μοδίου (E. SCHILBACH, ὁ.π., σ. 59). Στα ἐγγράφα μας ὡστόσο παρατηρεῖται ἡ ἰσοδυναμία 1/30 του μοδίου ἀντὶ 1/40 καὶ αὐτὸ υποθέτω γινόνταν, ἢ ἐπειδὴ ἔτσι συνηθίζονταν στην περιοχή, ἢ λόγῳ υποτίμησής της, μια καὶ μιλάμε ἤδη για μεταβυζαντινὰ χρόνια. Σύμφωνα με τον Α. ΑΝΔΡΕΑΔΗ (Περὶ τῆς οἰκονομικῆς Διοικήσεως τῆς Ἑπτανήσου ἐπὶ Βενετοκρατίας, ἐν Ἀθήναις 1914, τ. 1, σ. 47), ο ὁποῖος την ἐντάσσει στα ἀρχαία σταθμὰ της Κέρκυρας, ἡ λίτρα (πρόκειται συγκεκριμένα για τὴ *libbra grossa* τῆς βενετικῆς) ἀντιστοιχοῦσε πρὸς 476, 9987 γαλλικὰ γραμμάρια. Ἡ αμοιβὴ αὐτὴ του δασκάλου ἀπέβλεπε, ὅπως συνάγεται, στην ἐξασφάλιση, κατὰ το δυνατόν, μέρους των ετησίων ἀναγκῶν του σε σιτάρι, τὸ πρῶτο εἶδος διατροφῆς, που στην Κέρκυρα ἡ ἐγχώρια παραγωγή του, ἀκόμη καὶ σε μεταγενέστερες ἐποχές, κάλυπτε μόλις το 1/4 των ἀναγκῶν του πληθυσμοῦ της (πρβλ. Α. ΑΝΔΡΕΑΔΗΣ, ὁ.π., τ. 2, σ. 39).

76. Ὅπως ἡ λίτρα ἔτσι καὶ τὸ μόδι ἢ μόδιος ἦταν στα βυζαντινὰ χρόνια τόσο μονάδα ὄγκου δημητριακῶν καὶ γενικὰ ξηρῶν προϊόντων, ὅσο καὶ μονάδα ἐπιφανείας ἀμπελώνων, λιβαδιῶν, κ.λπ. (βλ. E. SCHILBACH, ὁ.π., σ. 59, 103 - 107 κ.ά.). Επειδὴ στα ἐγγράφα μας δηλώνεται ἰσοδυναμία των τριῶν δεκάλιτρων καὶ του ἐνός μοδίου, νομίζω ὅτι πρέπει ἐπίσης να ἐκλάβουμε ἐδὼ τὸ μόδι ὡς μονάδα ὄγκου. Ἐτσι, ἀφοῦ ἡ λίτρα ἦταν το 1/40 του μοδίου, ἀρα τὸ μόδι ἀντιστοιχοῦσε με 40 λίτρες - ἐδὼ 30 για τους λόγους που προαναφέραμε - καὶ με 26 *φούκες* (βλ. E. SCHILBACH, ὁ.π., σ. 102 - 103). Επίσης βλ. C. ASDRACHA - SP. ASDRACHAS, *Quelques remarques sur la rente féodale: les baronnies (pronoiai) de Corfou*, *Travaux et Mémoires* 8 (1981) 12 - 13.

77. Βλ. ἐδὼ τὸ ἐγγρ. 5, ὅπου, μολοντὶ ο δάσκαλος ἀσκεῖ τὸ λειτουργημὰ του στην

του δασκάλου⁷⁸. Πιστεύω ότι εξαρτιόταν από την οικονομική κατάσταση των οικογενειών των μαθητών, πράγμα όχι άγνωστο και από τη σύγχρονη εποχή. Επρόκειτο για οικογένειες γεωργών που διέθεταν χρήματα κυρίως την εποχή της σοδειάς, όταν δηλ. πουλιόνταν τα προϊόντα της συγκομιδής τους. Ως εκ τούτου τότε, συνήθως, εκπλήρωναν τις οικονομικές τους υποχρεώσεις σε ρευστό⁷⁹. Πάντως από τα παραπάνω προκύπτει ότι τα έσοδα των δασκάλων ήταν μικρά⁸⁰ με αποτέλεσμα πολλοί απ' αυτούς, οι πιο αναγνωρισμένοι ίσως⁸¹, να αναγκάζονται να μεταναστεύουν σε άλλες περιοχές, πιο εύφορες και πυκνοκατοικημένες, για να διδάξουν εκεί⁸².

Επικρατούσε επίσης η συνήθεια ο μαθητής να προσφέρει στον δάσκαλό του, τις ημέρες των μεγάλων εορτών του χρόνου, δώρα, συνήθως εδώδιμα⁸³. Στην Κέρκυρα οι προσφορές αυτές γίνονταν το Πάσχα και ονομάζονταν *πασχάτικα* (έγγρ. 1, 8), τις Απόκριες και καλούνταν *ἀποκριάτικα* (έγγρ. 1), και την Πρωτοχρονιά, οπότε η συνήθης προσφορά ήταν μία κότα (έγγρ. 8). Το υπ' αριθμόν 6 έγγραφο, καθώς και εκείνο του 1575, που δημοσιεύει η Τ. Μαρκάκη, αποκαλύπτουν και τα *δευτεριάτικα*, την προσφορά που γινόταν κάθε Δευτέρα, την πρώτη δηλ. εργάσιμη ημέρα της

περιοχή της Λευκίμης, πληρώνεται σε χρήμα.

78. Στα έγγραφα 3 και 4, εμφανίζεται ο ίδιος δάσκαλος (Θεόδωρος Ζωήλης), αλλά στο έγγραφο 6 άλλος (Καλοϊωάννης Κουλούρης). Και οι δύο πληρώνονται σε είδος.

79. Βλ. π.χ. έγγρ. 5.

80. Κάτι όχι πρωτοφανές, αφού ανέκαθεν συνέβαινε. Βλ. Α. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ, Η οργάνωση του σχολείου, παράδοση και εξέλιξη, *Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συμποσίου, Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο, Τομές και συνέχειες στην ελληνιστική και ρωμαϊκή παράδοση*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 1989, σ. 330.

81. Θα υπήρχαν βέβαια διαβαθμίσεις ως προς τις διδακτικές ικανότητες και την εν γένει εκπαιδευτική πείρα των δασκάλων. Δεν είναι τυχαίο ότι ορισμένοι από αυτούς αναδείχτηκαν ιδιαίτερα για την εκπαιδευτική τους προσφορά. Βλ. Ν. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ, ό.π., σ. 179. Στα έγγραφα μας ωστόσο δεν υπάρχουν ενδείξεις, που να οδηγούν στην υπόνοια ότι ο ένας από τους αναφερόμενους εδώ δασκάλους υπερτερούσε του άλλου. Δεν θα ήταν βάσιμο, για ποικίλους λόγους, να θεωρήσουμε την αμοιβή και μόνο του δασκάλου ως τεκμήριο διάκρισης και υπεροχής του. Επειδή ο δάσκαλος του εγγράφου 4 αμείβεται λιγότερο από τον δάσκαλο του εγγράφου 6, μολονότι και οι δύο βρίσκονται στην ίδια περιοχή, δεν σημαίνει απαραίτητα ότι ήταν λιγότερο ικανός από τον δεύτερο. Προκειμένου να εξαχθούν συγκεκριμένα συμπεράσματα, πρέπει να ληφθούν υπόψη τόσο η χρονική απόσταση των δύο περιπτώσεων, άρα να μπορούμε να εξετάσουμε ενδεχόμενη υποτίμηση, όσο και οι οικονομικές δυνατότητες των οικογενειών των μαθητών.

82. Βλ. π.χ. την περίπτωση του κερκυραίου δασκάλου Νικολάου Ραρτούρου που το 1585 ξεκίνησε με σκοπό να διδάξει στην Κρήτη (Κ. ΖΑΡΙΑΔΗ, Ο Μέγας Πρωτοπαπός..., ό.π., σ. 94 - 95).

83. Πρβλ. Θ. ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, ό.π., σ. 238.

εβδομάδας.

Η διάρκεια της στοιχειώδους εκπαίδευσης, μέχρι δηλ. ο μαθητής να μάθει γραφή και ανάγνωση, όπως μαρτυρούν τα τέσσερα από τα οκτώ εδώ έγγραφα, διαρκούσε πέντε, τρία και δύο χρόνια. Στις δύο από τις τέσσερις ωστόσο περιπτώσεις ο χρόνος καθορίζεται στα πέντε χρόνια (έγγρ. 3, 4), διάρκεια που μάλλον πρέπει να ληφθεί σοβαρότερα υπόψη για τον πρόσθετο λόγο ότι το ίδιο χρονικό διάστημα προσδιορίζεται και στα άλλα δύο έγγραφα που δεν δημοσιεύω εδώ.

Τα μαθήματα γίνονταν όλες τις ημέρες της εβδομάδας εκτός από την Κυριακή (έγγρ. 4). Δεν φαίνεται όμως να είχαν κάποια συγκεκριμένη εποχή έναρξης, αφού οι συμβάσεις συνομολογούνται, όπως συνάγεται, σε διάφορους μήνες, δηλ. τον Οκτώβριο, τον Απρίλιο, τον Ιανουάριο, τον Μάρτιο και τον Σεπτέμβριο. Είναι ωστόσο γνωστό ότι, στη βυζαντινή εποχή, οι καταλληλότερες γι' αυτόν τον σκοπό εποχές ήταν το φθινόπωρο και η αρχή του χρόνου⁸⁴. Το στοιχείο αυτό πιστεύω ότι ανιχνεύεται στο υλικό που έχουμε μπροστά μας. Στις περιπτώσεις, βεβαίως, που δεν υπήρχε παραπάνω από ένας μαθητής, ο χρόνος έναρξης θα καθοριζόταν ελεύθερα από τους ενδιαφερόμενους.

Ο μαθητής υποχρεωνόταν να ακολουθεί πιστά τον δάσκαλό του και να του κάνει διάφορα θελήματα⁸⁵. Όμως μπορούσε, και αυτό αναφέρεται ορισμένες φορές στα έγγραφα ως όρος, να διακόπτει το σχολείο για να βοηθά την οικογένειά του στις περιόδους της συγκομιδής της ελιάς και του τρύγου⁸⁶.

Κάτι που εντυπωσιάζει στα δημοσιευόμενα εδώ έγγραφα καθώς και σε εκείνα που δεν εκδίδω, είναι ότι, στο τέλος κάθε χρόνου ή στο τέλος των σπουδών, εξέταζαν τον μαθητή δύο άλλοι δάσκαλοι, οι οποίοι μπορεί να ήταν ιερείς ή κάποιοι, προφανώς γνωστοί για τις γνώσεις τους⁸⁷. Είναι ωστόσο γνωστό ότι σε τέτοιου είδους εξέταση υποβάλλονταν και εκείνοι που επρόκειτο να χειροτονηθούν· οι εξεταστές σε αυτή την περίπτωση

84. Βλ. Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, *Βυζαντινῶν Βίος καὶ Πολιτισμός*, τ. Α', 'Αθήναι 1948, σ. 44.

85. Βλ. έγγρ. 4.

86. Βλ. έγγρ. 6.

87. Βλ. έγγρ. 3 και 4. Παρόμοια αναφορά γίνεται σε έγγραφο του έτους 1567 (Μάρτιος), στη Ζάκυνθο. Βλ. Α. ΖΩΗΣ, "Έγγραφα τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος ἐκ τοῦ Ἀρχείου Ζακύνθου, Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher 13 (1937) λ'. Στην Κεφαλονιά η ίδια ρήτρα ορίζεται σε έγγραφο του 1627 (22 Ιουλίου). Βλ. Γ. ΠΕΝΤΟΓΑΛΟΣ, Κεφαλληνιακά έγγραφα παροχής στοιχειώδους εκπαίδευσως ἐπὶ Βενετοκρατίας, *Παρνασσός* 14 (1972) 286-288.

ήταν οι τοπικοί πρωτοπαλάδες και πρωτοψάλτες⁸⁸.

Τα δύο, πάντως, αυτά πρόσωπα, που δεν αποκλείεται σε άλλες περιπτώσεις και σε διαφορετικά μέρη να ήταν περισσότερα, αποφαίνονταν για την αρτιότητα της εκπαίδευσης του μαθητή. Δεν θα ήταν υπερβολή να μιλούσαμε εδώ για ένα είδος εξεταστικής επιτροπής σε απολυτήριες εξετάσεις, κάτι που επιπροσθέτως μαρτυρεί ότι οι συμφωνίες μαθητείας είχαν βαρύτητα. Στην περίπτωση που ο μαθητής δεν είχε φτάσει στο επίπεδο της μόρφωσης για την οποία παραλείφτηκε, μέσα στο προκαθορισμένο χρονικό περιθώριο, ο δάσκαλος υποχρεωνόταν, από το ίδιο το συμβόλαιο, να του παραδίδει μαθήματα για ένα επιπλέον διάστημα χωρίς αμοιβή⁸⁹.

Αποδεικνύεται ότι ο μαθητής βρισκόταν σε πλεονεκτική θέση σε σχέση με τον δάσκαλο στο θέμα αυτό, αν και πιστεύω ότι στον χώρο της αγωγής η στάση των γονέων και των μαθητών πρέπει να ήταν υποτακτική έναντι του δασκάλου. Η άποψη αυτή προκύπτει από το γεγονός ότι στα έγγραφα δηλώνεται επανειλημμένα ότι ο μαθητής έπρεπε να ακολουθεί υπάκουα τον δάσκαλό του, θέμα που, εξάλλου, παραπέμπει στη γενικότερη διαπαιδαγώγηση και πιο συγκεκριμένα στην απόλυτη εμπιστοσύνη στη σχέση δασκάλου - μαθητή.

Σύμφωνα με το τρίτο έγγραφο, στην περίπτωση που ο δάσκαλος, για κάποιο λόγο, απέπεμπε τον μαθητή από το σχολείο, έπρεπε να επιστρέψει στους γονείς τα χρήματα που του είχαν καταβάλει για τις, ως τότε, διδακτικές του υπηρεσίες. Αντίθετα, αν οι γονείς έπαιρναν το παιδί τους από το σχολείο, έπρεπε να καταβάλουν στον δάσκαλο τα δίδακτρα για όλο το διάστημα που είχε συμφωνηθεί στο συμβόλαιο το οποίο είχαν ήδη συνάψει⁹⁰.

Από τις διδασκαλικές συμβάσεις που έχουμε μπροστά μας προκύπτει ότι τα κίνητρα των συμβαλλομένων μερών ήταν προσωπικά, αφενός των δασκάλων για οικονομικό όφελος, αφετέρου των μαθητών ή των γονέων τους για οποιονδήποτε σκοπό, τον οποίο θα μπορούσαν να πραγματοποιήσουν αν είχαν μια στοιχειώδη γραμματική κατάρτιση. Εκείνη δηλαδή που χαρακτηρίζει τον αλφαριθμητισμό της εποχής στην Κέρκυρα και στον ευρύτερο ελληνικό χώρο και ο οποίος ορίζεται από τον Φ. Ηλιού ως «οί Έλληνες του 16ου αιώνα μαθαίνουν τὰ λίγα γράμματα που χρειάζονται για να ικανοποιηθούν οί πενιχρές ανάγκες τῶν ἀνθρώπων που ζοῦν στὰ

88. Βλ. Ν. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ, ό.π., σ. 184.

89. Βλ. έγγρ. 4.

90. Βλ. έγγρ. 3.

πλαίσια μιᾶς κλειστῆς ἀγροτικῆς κοινωνίας»⁹¹.

Και δεν μπορούμε παρά να παραδεχτούμε ότι ακόμα και αυτός ο «πρωτοβάθμιος αλφαριθμητισμός» αποτέλεσε το υπόβαθρο στο οποίο στηρίχτηκε η μετέπειτα πνευματική ανάταση των Ελλήνων⁹².

91. Βλ. Φ. ΗΛΙΟΥ, ό.π., σ. 141.

92. Πρβλ. Φ. ΗΛΙΟΥ, ό.π., σ. 141. Ο όρος «πρωτοβάθμιος αλφαριθμητισμός» χρησιμοποιείται από τον ίδιο τον συγγραφέα (ό.π., σ. 115) και τον υιοθετώ.

ΕΓΓΡΑΦΟ 1

ΙΑΚ, Δ. Σ., φάκ. 4, βιβλ. 7, Πέτρος Ἀγαπητός, φ. 89^ν.
[Κέρκυρα], 19 Ὀκτωβρίου 1514.

Τῇ αὐτῇ ἡμέρα παπὰ κύρ Χρῦσανθος ὁ Ἀρκαδιώτης παρὼν σωματικῶς ὁμολόγησεν ὅτι ἐσυμφώνησεν μετὸν παρόντα¹ κύρ Μιχελὴν τὸν Μάντην γραφέαν καὶ ἐπέδωσεν πρὸς αὐτὸν τὸ ἀνεψιὸν αὐτοῦ ὄνόματι Ἀλοῖζιον², ἵνα μαθητεύσῃ εἰς τὸ γράψιμον κατὰ τὴν τάξιν τῶν καλῶν διδασκάλων καὶ νὰ³ ὀφείλῃ ὁ ἱερεὺς νὰ δώσῃ πρὸς τὸν ρηθέντα κύρ Μιχελὴν, διὰ πληρωμὴν τοῦ μαθήματος τοῦ ρηθέντος⁴ γράψιμου, ὑπέρπυρα 12 καὶ τὰ πασχάτικα καὶ ἀποκριάτικα, κατὰ τὸ ἔθος⁵, δίδοντας ὁ ρηθεὶς ἱερεὺς ἀπὸ τὴν σήμερον καὶ εἰς μῆναν τὸν ἐρχόμενον μέρος ἐκ τῆς ρηθείσης πληρωμῆς⁶, ὑπέρπυρα τρία καὶ οὕτως ὁμολόγησαν. Μάρτυρες μάστρο Νικολὸς Κλομποτζιάρης καὶ κύρ Χρῦσος ὁ Δάνδρης.

ΕΓΓΡΑΦΟ 2

ΙΑΚ, Not. Demetrio Padovan, φάκ. Π. 14, φ. 113^ν.
[Κέρκυρα], 21 Ἀπριλίου 1545.

αφμε', ἡμέρα κα' τοῦ Ἀπριλίου μηνὸς, ἰνδικτιόνος γ, κύρ Μπένος Ἀρκαδιώτης παρὼν ὁμολόγησεν ὅτι¹ ἔλαβεν ἐκ τὸν παρόντα μάστρο Θεοχάρην τὸν Μέρφην ἄσπρα μ ἀπὸ τοῦτον τὸν λογαριασμόν² διὰ τὰ μαθητικά τοῦ πεδίου του ὅπερ τὸ μανθάνει ὁ ἡρημένος κύρ Μπένος³ τὰ γράμματα καὶ ἔμαθὲν του τὰ ἐξάψαλτα ἕως τότε καὶ μανθάνοντας τὸ ὠκτοήχη καὶ τὸ ψαλτήρη τὸ ἥμισον νὰ χρεοστῇ πάλιν νὰ τοῦ δίδῃ ἕτερον δουκάτον⁴ ἕνα παρὰ ἄσπρα δέκα καὶ οὗτος ὁμολογῇ. Μάρτυρες μισερ Τζόρτζης Μιδέης⁵ καὶ Καλοῖωάννης Μηληότης.

ΕΓΓΡΑΦΟ 3

ΙΑΚ, Not. Demetrio e Constantino Monastirioti, φάκ. Μ. 225, φ. 474^ι.
[Κέρκυρα], 29 Μαρτίου 1554.

αφνδ', ἡμέρα καθ' τοῦ Μαρτίου μηνὸς κυρὰ Ἐκατέρω σημβία τοῦ ποτὲ κύρ Γεοργίου Καρούκιου,¹ σωματικὸς παρὼν, ὁμολόγησεν καὶ ἔπεν ὅτι ἐσυμφώνησεν μετὰ τῶν παρόντων παπᾶ² κύρ Θεόδωρον τῶν Ζμώλη ὅτι ὁ ἄνοθεν παπὰ κίρ Θεόδωρος νὰ μάθῃ τὸ πεδὴ τῆς³ ἄνοθεν κυρὰ

Κατέρος τὰ γράμματα. Νὰ τὰ μάθη ἀπὸ τὴν σήμερον ἕως⁵ χρόνους εἰς ἔρχαμένους καὶ ἡ ἄνοθεν κὶρὰ Κατέρο νὰ δόσῃ τοῦ παπᾶ⁶ κὶρ Θεόδωρον πάσας χρόνους τοὺς πάντες χρόνους, σητάρι μόδια αἰ πάσα χρόνοι καὶ⁷ ὁ ἄνοθεν παπᾶ κὶρ Θεόδωρος νὰ τὸ μάθη καλά τὸ πεδὴ ὅσων νὰ τὸ ἡδοῦν⁸ δίο καλῇ ἄνθρωπι νὰ ἦνε μαθημένο καὶ τὸ σητάρι νὰ τὸ πέρνῃ πᾶσα χρόνοι καὶ νὰ⁹ ἡδοῦν τὸ πεδὴ δύο ἱερεῖς καὶ ἄνου δὲν μάθη καλᾶ εἰς τῶν ἄνοθεν τέρμωνα¹⁰ τὸ πεδὴ, νὰ ἦνε ὀμπληγάδος ὁ παπᾶ κὶρ Θεόδωρος νὰ δαβάσῃ¹¹ καὶ παραμπρὸς ἕως νὰ μάθη καὶ νὰ περνῇ πάντο τὸ σιτάρη καὶ ἡ ἄνοθεν κυρὰ Κατέρο νὰ μὴν¹² ἡμπορῇ νὰ εὐγάνῃ τὸ πεδὴ καὶ ἂν τὸ εὐγάλῃ, νὰ ἦνε ὀμπληγάδα¹³ νὰ δῆδῃ τὸ σιτάρη καὶ ὁ παπᾶ κὶρ Θεόδωρος νὰ μὴν ἡμπορῇ νὰ ἀφίνῃ τὸ πεδὴ,¹⁴ καὶ ἂν τὸ δηόξῃ τὸ πεδὴ νὰ ἦνε ὀμπληγάδος νὰ στρέφῃ τὸ σιτηρὸν πρὸς¹⁵ τὴν ἄνοθεν κὶρὰ Κατέρο. Καὶ οὗτος συμφώνησαν ὑπὸ μαρτύρων κὶρ Δημητρίου Παπαβλασόπουλον καὶ Καλοϊωάννη Μπάρδη.

11. καὶ νὰ πέρνῃ πάντο τὸ σιτάρη supra lineam.

ΕΓΓΡΑΦΟ 4

ΙΑΚ, Not. Demetrio e Constantino Monastiriotti, φάκ. Μ. 225, φ. 442'.
[Κέρκυρα], 17 Ἰανουαρίου 1565.

αφνε', ζ' τοῦ Ἰανουαρίου μηνὸς παπᾶ κὶρ Θεόδωρος Ζμώλης, σωματικὸς παρῶν², ὁμολόγησεν καὶ ὕπεν ὅτι ἐσημφώνησεν μὲ τὸν παρῶντα Καλοϊωάννη τὸν Κουρῆ, νὰ μάθη τὸ πεδὴ τοῦ ποτὲ μαήστρο Θωμᾶ Παλεοχοριτῆ³, ὀνόματι Ἰωάννης, νὰ τὸ μάθη τὰ γράμματα διὰ χρόνους εἰς ἔρχαμένους καλά, ἕως νὰ τὸ ἡδοῦν δίο δάσκαλοι νὰ ὑποῦν ὅτι⁴ ὕνε μεθεμένο καὶ ὁ ἄνοθεν Καλοϊωάννης ὑπόσχεται νὰ δῆδῃ τοῦ⁵ ἄνοθεν παπᾶ κὶρ Θεοδόρου πᾶσα χρόνων πᾶσα Ἡούλιον μῆνα σητάρη δεκάλιτρα γ⁶ καὶ νὰ τὸ ἡδοῦν πᾶσα χρόνον ἢ δάσκαλι. Ἄνου δὲν τὸ μάθη δηὰ εἰς χρόνους,⁷ νὰ τὸ μάθη ἄλων ἓνα χρόνον ἀμπλήροτος καὶ τὸ πεδὴ νὰ ἡπαγένη εἰς τὸ⁸ σκολίον πᾶσα ἡμέρα, νὰ μὴν λήπῃ μόνον τὴν Κυριακὴν καὶ νὰ ἡπάγῃ⁹ ὅπου θέλει ὁ δάσκαλός του. Καὶ οὗτος ἐσημφώνησαν ὑπὸ μαρτύρων¹⁰ παπᾶ Καλοϊωάννη Ζερβοῦ, κὶρ Γεοργίου Μηκρούλη καὶ κὶρ Θεοδορῆ Ἀντίνου.

ΕΓΓΡΑΦΟ 5

IAK, Not. Demetrio e Constantino Monastirioti, φάκ. M. 225, φ. 279^v-281^r.
[Κέρκυρα], 1 Μαρτίου 1556.

αφνστ', α' τοῦ Μαρτίου, μηνὸς κυρ Γεόργιος ὁ Μοναστηριότης
σωματικός² παρῶν ὁμολόγησεν καὶ ὕπεν ὅτη ἐσυμφώνησεν μὲ τὸν παρώντα
κυρ Γρηγόρηον ἱερομόναχον τὸν Χάμαλη ἡγούμενον τῆς μονεῖς³ τῆς
Κοκηνάδας νά μάθη ὁ ἄνοθεν κυρ Γρηγόρηος τὸ⁴ πεδὴ τοῦ ἄνοθεν κυρ
Γεοργίου ὀνόματι Νικολῶ τὰ γράμματα⁵ διὰ δύο χρόνους ἐρχάμενους
θεοῦ θέλοντος καὶ νά τὸ μάθη τὸ ψαλτήρη, τὸν Ἀπόστολον καὶ νά
διαβάξῃ εἰς πᾶσα βιβλίον⁶ 281^r καὶ ὁ ἄνοθεν κυρ Γεόργιος ὑπόσχετε νά
δόσῃ τοῦ ἄνοθεν κυρ Γρηγορίου⁷ ὑπέρπυρα λ. Νὰ τοῦ δόσῃ τὰ ἤμῃσα εἰς
τὴν ἐσοδία τὴν ἐρχάμενη⁸ καὶ τὰ ἔτερα ἤμῃσα νά τοῦ τὰ δόσῃ τὸν ἄλλον
χρόνον εἰς τὴν⁹ ἐσοδία τὴν ἄλῃν. Καὶ ἂν οὐδὲν μάθη καλᾶ ὑπόσχετε νά
τὸ μάθῃ¹⁰ καὶ παρεμπρὸς ἔως νά μάθῃ καλᾶ καὶ οὗτος ἐσημφώνησαν¹¹
ὑπὸ μαρτυρίας παπᾶ κυρ Ἀνθημου Γαρδικιότη καὶ κυρ Δήμου Πάργα.

ΕΓΓΡΑΦΟ 6

IAK, Not. Basilio Vlasi, φάκ. B. 94, φ. 323^v-324^r.
[Κέρκυρα], 22 Σεπτεμβρίου 1562.

αφξβ', ἡμέρα κβ' τοῦ Σεπτεμβρίου μινὸς κυρ Γεόργιος ὁ Μονα-
στηριότης παρὼν σωματικὸς ἐσιμφώνησεν μετὰ¹ τοῦ παρώντος ἡερέος
παπᾶ Καλωϊωάννη τοῦ Κουλούρη καὶ δίδι² του τὸ πεδὶ του τὸν Γκωσταντί
ὁπὸς μάθη καὶ δίξῃ³ αὐτοῦ τὴν ἀριθμητικὴν τὸν γραμμάτων ἀπὸ⁴ 324^r
τὴν σήμερον καὶ χρόνους γ' τελήους ἐρχάμενους νά τὸν⁵ ἀκολουθᾷ
καὶ γεορτῇ καὶ καματερῇ νά τὸ διαβάξῃ ὅπου⁶ καὶ ἂν ἡπάγῃ καὶ νά τὸ
βάνῃ νά διαβάξῃ καὶ εἰς τὸν ἀλάγιον νά τοῦ τὸ δόσι μαθημένο κοῦν
πληρόντας ἢ τρῆς χρόνι⁷ ὅπου νά διαβάξῃ ἢς ἅπασα χάρτι ὅπου νά τοῦ
δόσι καὶ⁸ ἔστησαν τὴν τιμὴν τοῦ ἄνοθεν μαθήματος σιτάρι δεκάλιτρα⁹
στ' καὶ νά ὑπόσχεται ὁ ἄνοθεν κυρ Γεώργιος νά τοῦ δόσι¹⁰ εἰς τὴν
ἐσοδία τὴν ἐρχάμενην τὰ δύο δεκάλητρα καὶ τὸν δευ¹¹τερων χρόνον τὰ
ἔτερα δύο καὶ εἰς τὸ τέλος, ὄντά τοῦ τὸ δόσι μα¹²θημένο, τὰ ἔτερα δύο
δεκάλητρα. Τὰ δευτεριάτικα¹³ νά τοῦ τὰ δίδῃ πᾶσα Δευτέρα καὶ ὁ ἄνοθεν
παπᾶ Καλωϊωάννης¹⁴ νά δίδῃ χαρτί τῷ πεδίῳ νά διαβάξῃ καὶ τὸν
γκερὸν¹⁵ τοῦ λάδιου νά ἔχῃ ἐξουσίαν ὁ ἄνοθεν κυρ Γεώργιος νά τὸ
πέρνῃ νά¹⁶ μαζώνῃ ἐλὲς καὶ νά τοῦ βοηθᾷ καὶ εἰς τὸν γκερὸν ὅπου ἔνε¹⁷

ἡ δουλιὰ τὸν ἀμπελών. Καὶ οὗτος ἐσιμφώνησαν καὶ κατένμπροσθεν¹⁸ τὸν μπαρόντον μαρτύρων παπὰ κὺρ Μιχαήλ Παγιατή δευτερέου καὶ κὺρ Στεληανοῦ Μάγηρα.

ΕΓΓΡΑΦΟ 7

ΙΑΚ, Δ. Σ., φάκ. 1, βιβλ. 7, Ἐμμανουήλ Συναδινός, φ. 3^ν.
[Κέρκυρα], 7 Ἰανουαρίου 1593.

αφ' ἧ', μινὸς Γεναρίου ζ τὴν σήμερον ἐσυμφώνησεν ὁ παρὸν κὺρ Τζόρτζης² Παγιατάκης μετὸν μπαρόντα κὺρ Κούμι Παγιατάκη ὕγουν ω ἄνοθεν³ κὺρ Κούμης νὰ μάθη τὸν ἄνοθεν κὺρ Τζόρτζη τὰ γράμματα⁴ ὕγουν τὸ ψαλτήρι καὶ τὸν Ἀπόστολον ὕγουν νὰ ὑξεύρι νὰ διαβάξῃ⁵ εἰς πᾶσα βηβλήον καὶ ὑπόσχαιται ὁ ἄνοθεν κὺρ Τζόρτζης νὰ⁶ δόσι τοῦ ἄνοθεν κὺρ Κούμι διὰ πλερομή τάλαρα ἃ καὶ οὗτος ἐσιφώ⁷ νισαν καὶ ἐνόπιον μαρτίρων κὺρ Ἀληβήζη Νεράντζη καὶ κὺρ Στάθη⁸ Μοραῦτι.

1. κὺρ Τζόρτζης Παγιατάκης supra lineam.

ΕΓΓΡΑΦΟ 8

ΙΑΚ, Δ. Σ., φάκ. 1, βιβλ. 7, Ἐμμανουήλ Συναδινός, φ. 3^ν.
[Κέρκυρα], 7 Ἰανουαρίου 1593.

ἀρχὴ τοῦ ἔτους, αφ' ἧ μηνὸς Γεναρίου ζ, τὴ σήμερον ἐσιμφώνισεν ω παρὸν κὺρ Στάθης² Μοραήτης καὶ κὺρ Δίμος Καραμαλῆς μετὰ τὸν μπαρόντα ὕγουν Κούμη³ Παγιατάκη καὶ δίδουν πρὸς αὐτὸν τὰ πεδία αὐτὸν νὰ τὰ μάθη τὰ⁴ γράμματα ὕγουν τὸ Κταιήχη, τὸ Ψαλτητήρι καὶ τὸν Ἀπόστολον⁵ καὶ ὑπόσχονται υ αὐτῇ ἄνοθεν νὰ δόσουν πρὸς τὸν ἄνοθεν κὺρ Κούμι διὰ⁶ πλερομί δουκάτα δ, εἰς τὸ καθένα ἀκόμι διὰ τὰ πασχάτα του⁷ κατὰ τὴν συνιθῆν καὶ τὸν γκάθε χρόνω τοῦ Ἀγίου Βασιλήου μιαν κόταν⁸ καὶ οὗτος ἐσιφώνησαν.

¹ Ὑπό μαρτυρίας κὺρ Ἀληβήζη Νεράτζη.

RIASSUNTO

NOTIZIE PER L' EDUCAZIONE ELEMENTARE A CORFU DURANTE IL XVI^{esimo} SECOLO

Il materiale archivistico, messo in luce da questa ricerca svolta nell' Archivio Storico di Corfu, offre notizie immediate, che oggi poco si conoscono, sulla istruzione elementare nel XVI^{esimo} secolo a Corfu.

Otto sono i documenti inediti che si pubblicano, qui e possono essere citati come "trattati didascalici".

Le notizie che vengono raccolte riguardano tanto gli insegnanti, la loro provenienza, i beni, le loro azioni, lo stipendio, quanto l' ambiente familiare degli alunni, la durezza del loro studio, le lezioni che prendevano, lo scopo dell' educazione nella predetta epoca.

Gli elementi contenuti in questo studio sono importanti per le informazioni che offrono tanto sullo stato dell' educazione elementare locale durante questo periodo, quanto sulla storia della coltura sorgente neo-greca.

KATERINA ZARIDI